

Şam Evrakı Koleksiyonu'nun Teşekkül Ettiği Kadim Bir Arşiv: Kubbetü'l-Hazne ve Tarihi*

The Ancient Archive Forming the Damascus Documents Collection: Qubbat al-Khazna and its History

Betül Genan¹ , Şeyma Genan² , Elif Behnan Bozdoğan³ , Nevrin Nur Aslan⁴

*Bu makaleyi gözden geçiren ve önemli önerilerde bulunan Dr. Sami Arslan ve Doç. Dr. Nevzat Sağlam hocalarımıza şükranlarımızı sunarız. Ayrıca arşiv belgelerini inceleyen yardımlarını esirgemeyen Gülsüm Gülşev Şanver'e teşekkür ederiz. Son olarak Şam Evrakı'nın tarihini akademik ortamda ilk defa sunmamıza vesile olan ve bu makale için bizi yöreklendiren merhum Prof. Dr. Ahmet Hamdi Furat Hocamızı rahmetle anıyoruz.

¹Arş. Gör., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İstanbul, Türkiye
²Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
³Arş. Gör., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
⁴Öğr. Gör., Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye

ORCID: B.G. 0000-0002-6780-4332;
Ş.G. 0000-0002-6135-1045;
E.B.B. 0000-0002-7759-6485;
N.N.A. 0000-0003-2406-3594

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Betül Genan (Arş. Gör.),
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İstanbul, Türkiye
E-posta: betulgenan@gmail.com

Başvuru/Submitted: 03.11.2023
Revizyon Talebi/Revision Requested:
11.01.2024
Son Revizyon/Last Revision Received:
16.01.2024
Kabul/Accepted: 18.01.2024

Atıf/Citation: Genan, Betül, Genan, Şeyma, Behnan Bozdoğan, Elif, Aslan, Nevrin Nur. The Ancient Archive Forming the Damascus Documents Collection: Qubbat al-Khazna and its History. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 14/1, (Mart 2024): 89-119.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2024.1385826>

Öz

Türk ve İslam Eserleri Müzesinde bulunan Şam Evrakı, 20. yüzyılın başlarında Şam'dan İstanbul'a nakledilerek muhafaza altına alınan bir yazma eser koleksiyonudur. Kur'an yazmalarının yanı sıra İslami ilimlere ait yazmalar, diğer dinlere ait metinler, resmi evrak ve sosyal hayata dair belgeleri içeren, farklı türden ve dilden yazmalardan oluşan bu koleksiyon başta mushaf çalışmaları olmak üzere yazma eser araştırmaları için büyük bir önem taşır. Bu koleksiyonun teşekkül sürecini ortaya koyabilmek, içinde bulunduğu yapı olan Kubbetü'l-Hazne tarihini aydınlatmakla mümkündür. Şam Emevî Camii'nin avlusundaki Kubbetü'l-Hazne tarih boyunca farklı işlevler için kullanılan ve bu işlevlerine bağlı olarak da içerisinde geniş bir yazma eser koleksiyonunun biriktiği korunaklı bir yapıdır. Modern bir kütüphane mi, dev bir arşiv mi yoksa sadece bir depo mu olduğu belirsiz olan bu yapının tarihi sürecini bilmek Şam Evrakı'nın mahiyetinin tam olarak ortaya konulması için elzemdir. İşte bu makale Kubbetü'l-Hazne isimli yapı ile içerisindeki yazma koleksiyonunu ele almaktadır. Kubbetü'l-Hazne külliyyatının kronolojik tarihini ortaya koymayı amaçlayan araştırma, Osmanlı arşiv belgeleri ile Kubbe tarihine ilişkin yazılı literatüre ve Şam Evrakı Koleksiyonu üzerine gerçekleştirdiğimiz kişisel incelemelere dayanmaktadır. Sonuç olarak makalede Şam Evrakı Koleksiyonu'nun teşekkül ettiği Kubbetü'l-Hazne'nin ilk yıllardan günümüze uzanan hikayesi aydınlatılmış, Osmanlı'nın bu koleksiyonu korumaya yönelik aldığı aksiyon ortaya çıkartılmıştır. Kültür mirası olan bir yazma eser koleksiyonunun tarihine ilişkin bu çalışma, yazma eser kültürü araştırmalarına katkıda bulunmak, dönemin sosyopolitik ilişkilerine ışık tutmak gibi çok yönlü bir öneme sahiptir.

Anahtar kelimeler: Yazma Eser, Kur'an yazması, Şam Evrakı, TİEM, Kubbetü'l-Hazne, Osmanlı, II. Abdülhamit

ABSTRACT

The Damascus Documents in the Museum of Turkish and Islamic Arts is a collection of manuscripts that were transferred from Damascus to Istanbul in the early 20th century. In addition to Qur'anic manuscripts, this manuscript collection involves different types and languages, including manuscripts on the Islamic sciences, texts from other religions, official documents, and

documents related to social life, and is of great importance for manuscript research, especially for the study of *maşâhif* [collection of sheets/copy of Qu'ran]. How this collection was formed can be revealed by elucidating upon the history of the building in which it had been preserved. Qubbat al-Khazna in the courtyard of the Umayyad Mosque in Damascus is a sheltered structure that has been used for different functions throughout history and in which a large collection of manuscripts has accumulated. Understanding the history of this building, as whether it was just a modern library, a giant archive, or just a warehouse remains unclear, will be essential for revealing the exact nature of the Damascus Documents. This article deals with the building known as Qubbat al-Khazna and the manuscript collection contained within. The research aims to reveal the chronological history of the Qubbat al-Khazna corpus and is based on Ottoman archival documents and written literature on the history of the Qubbat al-Khazna, as well as own personal research on the Collection of Damascus Documents. As a result, this article illuminates the story of the Qubbat al-Khazna, from which the Damascus Documents Collection had been formed, from its early years to the present day, and also reveals the actions Ottomans took to protect this collection. This study on the history of a manuscript collection that is considered cultural heritage has multifaceted importance in that it contributes to the research on manuscript culture and sheds light on the sociopolitical relations of the period.

Keywords: Manuscript, Qur'anic Manuscript, Damascus Documents, Museum of Turkish and Islamic Arts, TIEM, Qubbat al-Khazna, Ottoman, Abdul Hamid II

EXTENDED ABSTRACT

The Damascus Documents in the Museum of Turkish and Islamic Arts (TIEM) is a collection of manuscripts that had been transferred from Damascus to Istanbul in the early 20th century. This collection mostly consists of Qur'anic manuscripts and contains relatively fewer texts on fiqh, tafsir, hadith, Qiraat, theology, grammar, history, amulets, and prayer texts, as well as documents that shed light on the history of the region and daily life, such as letters, sales contracts, marriage contracts, appointment documents, foundation records, pilgrimage power of attorney, and some texts from the Bible written in Arabic. Due to the wide variety of manuscripts, this collection is of great importance for manuscript research, especially for the study of muşhaf. How this collection had been formed can be revealed by elucidating upon the history of the building in which it had been preserved, Qubbat al-Khazna. Qubbat al-Khazna is in the courtyard of the Umayyad Mosque in Damascus and is a sheltered structure that has been used for different functions throughout history and in which a large collection of manuscripts had been accumulated. Whether this building had been a modern library, a huge archive, or just a repository is unclear, and the subject of this article aims to reveal the history of this building and the how the manuscript collection preserved therein had been formed.

Since the early 20th century, much research has been conducted on the Qubbat al-Khazna and its collection of manuscripts, particularly on the Damascus Documents. The first research on Qubbat al-Khazna focused on the non-Islamic manuscripts. The German scholar Bruno Violet (d. 1945) first studied in the Qubba in 1901 and published articles on some of the manuscripts found inside the Qubba. However, Hermann von Soden (d. 1914) was the one who officially announced the collection to European academia. The most comprehensive study to date on both the history of the Qubbat al-Khazna and the contents of the Damascus Documents was published in 2020 edited by Rambach D'Ottone et al. and titled "Towards a History of the

Qubbat al-Khazna Corpus of Manuscripts and Documents.”

Initially functioning as a *bayt al-mal* [house of money] in which the state’s income and expenditure records were kept, this building was later used to store documents pertaining to the mosque’s endowment. Later, when the Qubba was realized to have been unaffected by fires, it was transformed into a repository for valuable documents. This collection of documents survived many disasters such as fires and earthquakes during the many years it was kept in the Qubba.

In recent centuries, the collection has attracted the attention of European manuscript collectors, and for this reason, some artifacts have been removed from the Qubba on various occasions. This is confirmed by the presence of manuscripts in libraries around the world that appear to have come from the Qubba. Manuscripts were also lent with official authorization from the Ottoman administration. This process began in the early 1900s when German researchers became interested in the Christian manuscripts in the Qubba and conducted research there. When this initiative proved inadequate, the proposal was made to have some manuscripts be taken to Berlin for a short period of time to be photographed, and the Ottomans accepted this proposal. However, Abdul Hamid II took some measures to guarantee the return of the manuscripts, which included the preparation of a deed, the issuance of a receipt for the return of the manuscripts, and limited permission to photograph just for documenting the manuscript inventory. The costs of photographing the manuscripts were covered by Abdul Hamid II’s private funds. In the end, the Christian manuscripts that had been lent to Germany were returned to the Ottoman Empire.

Toward the end of World War I, the increasing difficulty of preserving the manuscripts in Qubbat al-Khazna prompted the Ottomans to move to protect them. As a result, the manuscripts were brought to Istanbul in 1917, one year before the fall of Damascus, and were accompanied by the army. The fact that this collection currently preserved in the Museum of Turkish and Islamic Arts under the name the Damascus Documents constitutes the largest portion of the manuscripts from Qubbat al-Khazna shows the Ottomans to have realized their aim of protecting these precious contents. Nevertheless, the fact that some manuscripts had been lent to Germany to be photographed and the good relations between the Ottoman Empire and Germany have led to claims that Abdul Hamid II had gifted some of these manuscripts to the German side. However, this claim not only contradicts archival documents and witness testimonies but is also incompatible with the importance the Ottoman Empire showed toward the documents.

As a result, the research has shown that the most prominent feature of Qubbat al-Khazna is that it is a sheltered structure that had preserved Qur’anic manuscripts almost like a safe. In this respect, the Qubba is understood to have been a kind of archive containing manuscripts. The current research has also revealed the actions the Ottoman Empire took to protect a manuscript archive under its domain, as this collection wasn’t brought to Istanbul until after the emergence of the conditions of war, the result of which being that most of the manuscripts in this collection have survived to the present day.

Giriş

Türk ve İslam Eserleri Müzesindeki (TİEM) özel bir yazma eser koleksiyonu olan Şam Evrakı farklı asır ve coğrafyalarda üretilen yazma eserleri içerir. 1900'lü yılların başında İstanbul'a getirilene kadar Şam Emevî Camii avlusunda bulunan Kubbetü'l-Hazne'de muhafaza edilmiştir. Şam'dan geldiği için bu isimle anılan ve çoğunu Kur'an yazmalarının oluşturduğu bu koleksiyon, farklı kültür, dil ve dinlerden izler taşır. Bununla birlikte Şam Evrakı, Kubbetü'l-Hazne'deki eserlerin bir bölümünü oluşturmaktadır. Kubbe külliyyatı ise hem İstanbul'daki koleksiyon hem de Şam'ın yanı sıra dünyanın çeşitli kütüphanelerine dağılmış yazma eserleri kapsayan geniş bir derlemedir. Dolayısıyla Şam Evrakı Koleksiyonu'nu araştırmak, bir zamanlar içinde bulunduğu Kubbetü'l-Hazne tarihinin aydınlatılmasını gerektirir. Bu makalenin konusunu Kubbetü'l-Hazne ile içerisindeki koleksiyonun tarihî seyri oluşturmaktadır.

Kubbetü'l-Hazne içerisindeki koleksiyon, en erken dönemlere tarihlenen Kur'an yazmalarını içermesi açısından son derece önemlidir. Aynı zamanda koleksiyon İslamî metinler, Hristiyanlık metinleri, belge ve mektuplar gibi çeşitli yazmaları içermektedir. Farklı şehir ve bölgelerde üretilmiş metinler Kubbe içerisinde bir araya gelmiş ve bir yazma eser koleksiyonu oluşmuştur. İstanbul'daki mevcut hâliyle bu koleksiyon ulusal ve uluslararası kütüphane ve müzelerde bulunan en büyük koleksiyonlardan biridir. Bu yönüyle bir yüzyılı aşkın süredir araştırmacıların ilgisini üzerine çekmektedir.

Kubbetü'l-Hazne'deki yazma eser koleksiyonu ve özelde Şam Evrakı hakkında yirminci yüzyılın başlarından itibaren pek çok araştırma yapılmıştır. İlk olarak 1901 yılında Kubbetü'l-Hazne'de inceleme yapan Alman akademisyen Bruno Violet (ö. 1945) Kubbe'deki bazı yazmalara yönelik makaleler yayınlamıştır. Ancak koleksiyonu Avrupa akademiyasına resmî olarak duyuran kişi Hermann von Soden (ö. 1914) olmuştur.¹ 1903 yılında von Soden Prusya Bilim Akademisi'ne Kubbe ve içindeki el yazmaları hakkında bir rapor² sunmuş, Kubbe yazmaları arasından İslam dışındaki dinlere ait metinler hakkında bilgi vermiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla raporun ardından yapılan ilk çalışma 1964 yılında Türk ve İslam Eserleri Müzesinde araştırma yürüten Janine Sourdell-Thomine (ö. 2021) ve Dominique Sourdell (ö. 2014) isimli iki Fransız akademisyene³ aittir.⁴ Sourdell-Thomine ve Sourdell, Kubbe'deki Şam Evrakı'nın tarihine değinerek koleksiyonun 1893 senesindeki yangında Şam Emevî Camii'nin

1 Arianna D'Ottone, "Manuscripts as Mirrors of a Multilingual and Multicultural Society: the Case of the Damascus Find", *Negotiating Co-Existence: Communities, Cultures and Convivencia in Byzantine Society*, ed. Barbara Crostini - Sergio La Porta (Trier: Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2013), 64.

2 bk. Hermann Von Soden, *Bericht über die in der Knbbet in Damaskus gefundenen Handschriftenfragmente* (Berlin: Prusya Kraliyet Bilim Akademisi, 1903), 825-829.

3 Sourdell-Thomine ile Sourdell 1960'lı yıllarda Türk ve İslam Eserleri Müzesine gelerek Şam Evrakı Koleksiyonu üzerine inceleme yürütmüş, ayrıca bazı yazmaları siyah-beyaz olarak fotoğraflamıştır. Arianna D'Ottone Rambach vd. (ed.), "Introduction", *The Damascus Fragments: Towards a History of the Qubbat al-khazna Corpus of Manuscripts and Documents* (Beirut: Orient-Institut Beirut, 2020), 21.

4 bk. Janine Sourdell Thomine - Dominique Sourdell, "Nouveaux documents sur l'histoire religieuse et sociale de Damas au Moyen Âge", *Revue des études islamiques* 32/1 (1964), 1-25.

büyük oranda tahrip olması üzerine İstanbul'a nakledildiği anlatısına yer vermiştir.⁵ Bir diğer Fransız araştırmacı Solange Ory (ö. 2018) ise 1964 yılında Şam Evrakı Koleksiyonu'nda yer alan rulo mushaf lar üzerine bir araştırma yayınlamıştır.⁶

Fransızların Şam Evrakı'na ilgisi Sourdel'lerin öğrencisi olan François Déroche ile devam etmiştir. Daha çok Kur'an yazmaları ile ilgilenen Déroche 1983 yılında yayınladığı bir makalesinde, İstanbul'daki çeşitli kütüphanelerin içerdiği Kur'an yazma koleksiyonları hakkında bilgi verirken Şam Evrakı Koleksiyonu'ndaki Amâcûr Mushafı'na değinmiştir.⁷ Déroche'un Şam Evrakı'ndan bahsettiği bir diğer çalışması 2014 yılında basılan *Qur'ans of Umayyads: A First Overview* isimli eserdir. Kur'an-ı Kerim'in metinleşme tarihini erişilen ilk nüshalar üzerinden ortaya konmayı hedefleyen eserin ikinci bölümü, Şam Evrakı'ndaki Kur'an yazmaları ile ilgili bilgiler içermektedir.⁸ Déroche, 2016 yılında Türk ve İslam Eserleri Müzesi tarafından düzenlenen sergi kataloğu için bir yazı hazırlamış, bu yazıda Şam Evrakı'nın Kubbetü'l-Hazne'deki tarihini ve İstanbul'a getirilme sürecini kısaca ele almıştır.

Kubbetü'l-Hazne hakkındaki araştırmalardan bir diğeri Arianna D'Ottone Rambach'ın 2013 senesinde yayımladığı, Kubbe'deki farklı dillerde yazılmış malzemeyi ele alan makalesidir. Rambach, Şam'ın çok dilli ve çok kültürlü yapısını ortaya koymayı hedeflediği bu makalede Kubbe'nin kısaca tarihini ve içerisindeki çeşitli yazmaları incelemiştir.⁹ Kubbe'de bulunan farklı dillerdeki yazmalar üzerine yapılan bir diğer araştırma da 2017 yılında Serena Ammirati tarafından kaleme alınmıştır. Ammirati, bu çalışmasında Kubbe'deki Latince yazmaları konu almış, bu yazmalardaki Latince metinler üzerine paleografik ve metinsel bir inceleme yapmıştır.¹⁰ Bu yönde bir diğer çalışma Alin Suciü tarafından 2018 yılında yürütülmüştür. Suciü, Kubbe içerisindeki Hristiyan dinine ait Kıptice kutsal el yazmalarını incelemiş, bu yapıların Kubbe içinde keşfedilme hikayesinden de kısaca bahsetmiştir.¹¹

Hem Kubbetü'l-Hazne'nin tarihi, hem de Şam Evrakı'nın içeriğine dair şimdiye kadar yapılmış en kapsamlı çalışma ise 2018 yılında Berlin'de düzenlenen bir çalıştayın çıktısı niteliğinde olan ve 2020 yılında yayınlanan *The Damascus Fragments: Towards a History of the Qubbat al-khazna Corpus of Manuscripts and Documents* isimli eserdir. Kubbe'ye dair tarihî bilgi ve Kubbe'nin muhtevasına yönelik incelemeler içeren bu editoryal eser, birbirinden bağımsız yürütülen çalışmalardan oluşmaktadır. Bir araya getirilen bu makaleler arasında Kubbe'nin tarihine ilişkin ortaya çıkan bazı çelişkili anlatılar, editörler tarafından eserin giriş

5 D'Ottone Rambach, "Manuscripts as Mirros of a Multilingual and Multicultural Society", 66.

6 bk. Solange Ory, "Un Nouveau type de Muşhaf: inventaire des corans en rouleaux de provenance damascaïne, conservés à İstanbul", *Revue des études islamiques* 32 (1964), 87-149.

7 bk. François Déroche, "Collections de manuscrits anciens du Coran à İstanbul", *Etudes médiévales et patrimoine turc* (Paris: Editions du CNRS, 1983), 145-165.

8 bk. François Déroche, *Qur'ans of the Umayyads: A First Overview* (Leiden: Brill, 2014).

9 bk. D'Ottone Rambach, "Manuscripts as Mirros of a Multilingual and Multicultural Society", 63-88.

10 bk. Serena Ammirati, "The Latin Fragments From The Qubba Al-Khazna Of Damascus: A Preliminary Palaeographical and Textual Survey", *Rivista Degli Studi Orientali* 90/1 (2017), 99-122.

11 bk. Alin Suciü, "A Bohairic Fragment of the Acts of Matthew in the City of the Priests and Other Coptic Fragments from the Genizah of the Umayyad Mosque in Damascus", *Le Muséon* 3 (2018), 251-277.

bölümünde yapılan kurgu ile giderilmeye çalışılmıştır. Ancak editörler Şam Evrakı'na dair belirsizlik ve uyumsuzlukların gelecekte daha ayrıntılı çalışmalarla aydınlatılacağı temennisinde bulunmuştur.¹²

The Damascus Fragments'ın editörlerinden biri olan Rambach, 2022 yılında yayımladığı bir başka makalesinde Kubbe'deki erken dönemli rulo Kur'an yazmalarını Yunan-Bizans rulo yazmalarıyla mukayese ederek Kur'an yazmalarının Hristiyan yazma kültürü ile ilişkisini incelemiştir.¹³

Türkiye'de yapılan çalışmalara gelince, Kubbetü'l-Hazne'nin tarihini araştıran spesifik bir çalışmaya rastlanmadığı gibi Şam Evrakı Koleksiyonu üzerine yürütülen araştırmalar da bir hayli azdır. 2021 yılında Elif Behnan Bozdoğan tarafından yayınlanan makalede Şam Evrakı Koleksiyonu'nda farklı envanter numaralarına kayıtlı olup tek bir mushafın parçaları olan yazmaların birbiriyle irtibatı kurulmaya çalışılmıştır.¹⁴ 2022 senesinde Esra Gözeler, Şam Evrakı içindeki rulo bir el yazmasını konu alan makale yazmıştır. Gözeler makalede, rulo formdaki Kur'an yazmasını mushaf ilimleri açısından incelemiş ve yazmanın neşrini gerçekleştirmiştir. Ayrıca Kubbetü'l-Hazne ile Türk ve İslam Eserleri Müzesinin tarihine de kısaca değinmiştir.¹⁵ 2023 yılında ise Zeynep Sürmeneli, Şam Evrakı Koleksiyonu'ndaki parşömenler konusunda bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Koleksiyondaki yazmaları onarım işlemleri açısından ele alan Sürmeneli, bazı parşömen yazmalardaki hasar türleri ve derecelerini tespit etmek amacıyla inceleme yürütmüştür. Şam Evrakı Koleksiyonu'nun Şam'dan Türk ve İslam Eserleri Müzesine getirilmesi, müze envanterine geçmesi ve müzede korunduğu ortam üzerine kısaca bilgi vermiştir.¹⁶

Bu makalede ise Şam Evrakı Koleksiyonu'nun içerisinden çıktığı Kubbetü'l-Hazne tarihinin Osmanlı arşiv belgeleri ve ilgili literatürdeki bilgiler merkeze alınarak aydınlatılması amaçlanmaktadır. Bu yapılırken tarihî süreç kronolojik bir akış üzerinden sunulacak ve Kubbe koleksiyonunun bugün müzeye gelinceye kadar geçirdiği aşamalar sıralanacaktır. Bunun yanı sıra değerli yazma eser koleksiyonunun bir Osmanlı şehri olan Şam'dan Osmanlı başkentine taşınmasının arka planındaki ortam tasvir edilecektir. Bu araştırma beş başlık altında yürütülecektir. Birinci başlıkta Kubbetü'l-Hazne'nin tarih boyunca yüklendiği amaç ve işlevler,

12 bk. Arianna D'Ottone Rambach vd. (ed.), *The Damascus Fragments: Towards a History of the Qubbat al-khazna Corpus of Manuscripts and Documents* (Beirut: Orient-Institut Beirut, 2020).

13 bk. Arianna D'Ottone Rambach, "Early Qur'anic Scrolls from the Qubbat al-khazna and their links with the Christian Manuscript Tradition of Greek-Byzantine Scrolls", *Journal of Late Antique, Islamic and Byzantine Studies* 1/1-2 (2022), 118-132.

14 bk. Elif Behnan Bozdoğan, "Şam Evrakı Koleksiyonuna Giriş: Aynı Mushafa Ait Farklı Yazmaların Tespiti", *Kur'an Araştırmaları ve Oryantalizm*, ed. Necmettin Gökçür vd. (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 277-291.

15 bk. Esra Gözeler, "ŞE 4141 Rulo: Türk ve İslam Eserleri Müzesinde Küfi Bir Kur'an Elyazması", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 63/1 (31 Mayıs 2022), 1-32.

16 bk. Zeynep Sürmeneli, *Türk ve İslam Eserleri Müzesi Şam Evrakı Koleksiyonundaki Parşömenlerin Hasar Tespiti ve Konservasyon Açısından Değerlendirilmesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

ikinci başlıkta Kubbetü'l-Hazne'nin çeşitli vesileler ile açılışları ve bu açılışlarında mevcut içeriği, üçüncü başlıkta Kubbetü'l-Hazne içeriğinin oryantalistler tarafından keşfi, dördüncü başlıkta Kubbetü'l-Hazne'deki bazı yazmaların ödünç verilmesi ve beşinci başlıkta Kubbetü'l-Hazne'deki yazmaların İstanbul'a getirilmesi ve İstanbul'daki mevcudiyeti incelenecektir.

1. Kubbetü'l-Hazne: Devlet Hazinesi mi Korunaklı Depo mu?

Şam Emevî Camii¹⁷ avlusunda bulunan Kubbetü'l-Hazne, sekiz sütün üzerine oturtulmuş, sekizgen planlı ve kubbeli bir yapıdır. Bu yapı avludaki üç kubbeden biri olup avlunun kuzeybatı cephesinde yer almaktadır.¹⁸ Kubbesi kurşundan yapılmış, duvar yüzeyleri mozaikle bezenmiştir.¹⁹ Kubbetü'l-Hazne'nin hangi dönemde inşa edildiği hakkında tarihçiler arasında farklı görüşler olsa da Abbasi Halifesi Mansur (ö. 158/775) hilafetinde ve el-Fadl b. Sâlih'in (ö. 172/788) Şam valisi olduğu dönemde yapıldığı kabul edilmektedir. Fadl'ın hicri 149-158 tarihlerinde vali olduğu düşünüldüğünde Kubbe'nin bu tarihler arasında tamamlandığı anlaşılmaktadır.²⁰

Kubbetü'l-Hazne'ye tarih boyunca çeşitli isimler verilmiştir. İlk olarak *Kubbetu'l-Mâl* olarak isimlendirilmiş ve hicri ilk yedi asır boyunca Kubbe bu isim ile meşhur olmuştur.²¹ Bu dönem boyunca *Kubbetü'l-Mâl* isminin yanı sıra avludaki konumundan hareketle *el-Kubbetü'l-Garbiyye* olarak da adlandırılmıştır. Bu son isim, Kubbe'nin, avludaki *el-Kubbetü'l-Ş-*

17 İslam mimarisine ait en büyük ve en eski camilerden biri olup günümüze kadar ayakta kalan Şam Emevî Camii, Emevîler Dönemi'nde Şam'da inşa edilen abidevi bir yapıdır. Hicri 14 (M 635) yılında Hz. Ömer (r.a.) (ö. 23/644) hilafetinde İslam topraklarına katılan Şam'ın fethi hakkında tarihî kaynaklarda çok sayıda birbirleriyle çelişen rivayet vardır. Bu rivayetler arasında savaşın kumandanlarından Hâlid b. Velid'in (ö. 21/642) şehre doğu kapısından savaş ile, Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın (ö. 18/639) ise Bâbü'l-Câbiyye isimli kapıdan sulh ile girdiği bilgisi tercihe şayan bulunmaktadır. Bu kabule göre savaş ile alınan bölgede Müslümanlar için bir ibadet yeri tahsis edilmek istenmiş, bunun üzerine Roma dönemi pagan tapınağının olduğu alan cami olarak ibadete açılmıştır. Yapının batı kesitinde yer alan ve sulh ile alınan bölgede kalan Aziz Yohannas isimli kilise ise aynı şekilde bırakılmıştır. Belli bir döneme kadar kilise ile yan yana bulunan bu cami Müslümanlar için yetersiz kalınca dönemin halifesi Velid b. Abdülmelik (86-96/705-715) batı kısmındaki Aziz Yohannas Kilisesi'ni yıktırılmış, bölgenin tamamında Emevî Camii'ni inşa ettirmiştir. Hicri 86 (M 705) ya da 87 (M 706) yılında yapımına başlanan cami hicri 96'da (M 705-714) tamamlanmıştır. Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Kitâbu Futûhi'l-büldân* (Kahire: Şeriketü Tab'i'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1319/1901), 127-129; Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cize: Hicr li't-Tıba'a ve'n-Neşr, 1418/1998), 12/604; Alî et-Tantâvî, *el-Câmiu'l-Emevî fi Dimaşk* (Şam: Vizâratü'l-Evkâf, 1379/1960), 38-39; Tâlib Yâzîcî, "Emeviyye Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 21/108; Said el-Cûmânî, "Târîhu Kubbeti'l-mâl", *The Damascus Fragments: Towards a History of the Qubbat al-khazna Corpus of Manuscripts and Documents*, ed. Arianna D'Ottone Rambach vd. (Beyrut: Orient-Institut Beirut, 2020), 64, dip. 45.

18 Sümeysa Ocak, "Erken Devir İslam Mimarisinde Beytül-Mâl (Hazine) Binaları", *Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2 (2016), 72.

19 Birol Can vd., "Fusayfisâ' İslam Mimarisinde Mozaik", *Art-Sanat Dergisi* 7 (2017), 76-77.

20 Ebu'l-Kâsım Alî b. el-Hasan İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, thk. Ömer b. Garame el-Amravî (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1415-1995), 48/317-318; Tantâvî, *el-Câmiu'l-Emevî fi Dimaşk*, 23; Cûmânî, "Târîhu Kubbeti'l-mâl", 56. Cûmânî, Kubbe'nin Abbasi Halifesi Mehdi zamanında açıldığına dair farklı görüşleri incelemiş, Kubbe'nin Abbasi Halifesi Mansur'un hilafeti, el-Fadl b. Sâlih'in valiliği döneminde inşa edildiği sonucuna varmıştır. Bu dönem de hicri 149 ile 158 yılları arasındadır.

21 Tantâvî, *el-Câmiu'l-Emevî fi Dimaşk*, 23-24; Cûmânî, "Târîhu Kubbeti'l-mâl", 61.

Şarkıyye²² olarak bilinen diğer kubbeden ayırt edilmesini sağlamıştır.²³ Sekizinci asırdan onuncu asra kadar bu isimlerin yanı sıra Kubbe'nin, *Kubbetü Âişe* olarak tanındığı kaydedilmiştir.²⁴ Kubbe'ye ilişkin bir diğer ismin içinde *küfi* hatlı Kur'an yazmalarının bulunmasından dolayı *Kubbetü'l-Kitab* olduğu da nakledilmektedir.²⁵ Yirminci asırdan itibaren ise Kubbe, araştırmacı Saîd el-Cûmânî'nin tespitine göre, *Kubbetü'l-Hazne* ya da *Kubbetü'l-Hazîne* isimleriyle anılmaya başlamıştır.²⁶ Nitekim bu yapıdan 1900'lü yıllara ait Osmanlı arşiv belgelerinde de *Kubbetü'l-Hazne/Hazîne/Hazâin* olarak bahsedilmektedir.²⁷ Yine bu dönemde Osmanlı'da arşiv belgelerinin korunduğu mekânın *hazîne* olarak isimlendirildiği görülmektedir. Hazine isimlendirmesini klasik Osmanlı bürokrasisinin arşiv kayıtlarının tutulduğu defterleri bir hazine gibi tasavvur etmesine dayandıran bir görüş bulunmaktadır.²⁸ Bu görüşe göre 1840'lı yıllarda anılan tasavvur somut bir yapıya dönüşmüş, arşiv kayıtları için yaptırılan bina *Hazîne-i Evrak* olarak isimlendirilmiştir.²⁹ Bu yaklaşım dikkate alındığında Şam'daki Kubbe'nin *hazîne* ismini kazanmasında Osmanlı'nın arşiv kayıtlarının saklandığı mekânı bir hazine olarak telakki etmesinin etkili olduğu söylenebilir. Ancak hazine kelimesinin anlamından yola çıkarak belgelerin hazine gibi değerlendirildiği bu tasavvur yorumuna dayalıdır ve tartışmaya açıktır.

Kubbe ilk olarak devlet gelir giderlerinin ve cami vakfiyelerinin tutulduğu bir yapı, yani *Bevtülmâl* olarak inşa edilmiştir.³⁰ Ancak daha sonra muhtemelen başkentini Bağdat'a taşınmasıyla merkeziyetini kaybeden Kubbe, caminin vakıf belgeleriyle birlikte camiye ait varlıkların muhafaza edilmesi için kullanılmaya başlanmıştır.³¹ Bu yönüyle Kubbe bir nevi arşiv özelliği de göstermiştir. Zira son yüzyıllarda dahi bazı resmî belgeler Kubbe'ye konulmuştur. Söz gelimi Şam Evrakı Koleksiyonu'nda karşımıza çıkan atama belgesi, Kubbe'de bulunan resmî belgelerin bir örneğidir (bk. Tablo 1).

Miladi on altıncı asra (hicri onuncu asır) gelindiğinde tarihî kayıtlardan anlaşıldığı üzere Kubbe, içinde çoğunlukla Kur'an yazmalarının bulunduğu bir yapıya dönüşmüştür. Nitekim Kubbe'nin 911/1507 senesinde Memlûk Emiri Sibay (ö. 922/1516) tarafından açılışı esnasında

22 *el-Kubbetü's-Şarkıyye, Kubbetü Zeyne'l-Âbidîn* ya da *Kubbetü's-Sâât* ismiyle de bilinmektedir. Emevî Camii avlusunun doğu kanadında yine sekiz sütunlu ve kubbeli, ancak *Kubbetü'l-Hazne* den daha küçük bir yapıdır. *el-Kubbetü's-Şarkıyye*'nin Abbasi Halifesi Mehdi döneminde yapıldığı nakledilmektedir. Tantâvî, *el-Câmiu'l-Emevî fî Dimaşk*, 24.

23 Tantâvî, *el-Câmiu'l-Emevî fî Dimaşk*, 23-24; Cûmânî, "Târîhu Kubbeti'l-mâl", 61.

24 Kubbenin *Âişe* ismiyle anılmasında Hz. Aişe'nin Şam Emevî Camii'ne geldiği veya bu Kubbe'de hadis rivayetinde bulunduğu yönünde bir dizi şehir efsanesi etkili olmuştur. Daha fazla bilgi için bk. Cûmânî, "Târîhu Kubbeti'l-mâl", 64-65.

25 Ocak, "İslam Mimarisinde Beytü'l-Mâl", 72.

26 Cûmânî, "Târîhu Kubbeti'l-mâl", 65.

27 Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâbîlî Evrak Odası [BEO]*, No. 1792, Gömlek No. 134330; No. 3586, Gömlek No. 268879/1.

28 Uğurhan Demirbaş vd. (ed.), *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1999), 1/6, 9.

29 Uğurhan Demirbaş vd. (ed.), *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz*, 1/6, 9-14; Mehmet Erdoğan, "Cumhuriyet Dönemi'nde Osmanlı Hariciyesine Ait Hazine-i Evrak", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi* 4/4 (2022), 4-5.

30 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/600; Cûmânî, "Târîhu Kubbeti'l-mâl", 58.

31 Cûmânî, "Târîhu Kubbeti'l-mâl", 59.

içerisinde *küfi* hatlı Kur'an yazmaları ve çeşitli evraklar bulunmuştur.³² Bu da göstermektedir ki Kubbe *Beitülmâl* görevinden sonra Kur'an yazmalarını koruyan bir yapı kimliği kazanmıştır. Aslında Kubbe'nin daha başlangıçta vakıf eşyalarının muhafaza edildiği bir yapı olması, çoğunlukla vakfedilmiş mushafları barındırmasını da açıklamaktadır. Bugün İstanbul'da bulunan Şam Evrakı Koleksiyonu'nda çok sayıda vakfiyenin bulunması da Kubbe'nin vakıf mallarını muhafaza eden özelliğini teyit eder.

Kubbe işlevinin yıldan yıla değişmesinde Şam Emevî Camii'nin geçirdiği felaketlerin de etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Zira Emevî Camii tarih boyunca yangın ve deprem gibi ciddi tahribata sebep olan afetlerle karşı karşıya kalmıştır. İlk olarak 461/1069'da çıkan yangından etkilenen caminin 597/1201 senesindeki depremde ise bazı kısımları yıkılmıştır. 740/1340 yılında gerçekleşen ikinci yangını 753/1352 ve 774/1372 yıllarındaki yangınlar izlemiştir. Ardada yaşanan bu yangınların Emevî Camii'ne verdiği tahribat, yıkılan başka caminin minare ve sütun kalıntılarında takviye yapılarak giderilmiştir. Ancak yangınlar bu tarihlerle sınırlı kalmamış, 803/1401 ve 884/1479 yıllarında başka tahrip edici yangınlar yaşanmıştır. Öyle ki 803/1401 senesindeki yangınlar, cami içindeki pek çok kadim Kur'an yazması ve ilmî kitabı kül etmiştir. Camii tarihinde en büyük yıkıma yol açan felaket ise 1311/1893'te vuku bulan büyük yangın olmuştur. Bu yangında caminin dış cephesinin uğradığı büyük tahribatın yanı sıra iç kısmındaki demirbaşları da yanmış, hatta kaynaklarda nakledildiğine göre Hz. Osman'ın nüshası olduğu sanılan *küfi* hatlı büyük ebatla bir mushaf³³ da bunlarla birlikte yok olmuştur.³⁴ Bu afetlerden zarar almadan kurtulan Kubbetü'l-Hazne, camideki değerli eserleri korumak için en uygun yapı olma işlevini kazanmıştır.

Kubbetü'l-Hazne'nin en geç on altıncı yüzyıldan itibaren Kur'an yazmalarını himaye eden bir yapıya bürünmesinde bu art arda gelen afetlerin özellikle de pek çok mushafın yandığı on beşinci yüzyıldaki yangının etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Kubbe'nin bu işlevi, Şam Evrakı Koleksiyonu'nda yer alan ve Şam Emevî Camii vakfı olan değerli Kur'an yazmalarının³⁵ 1893'te gerçekleşen büyük yangından nasıl korunduğunu da açıklamaktadır. Bu yönde bir açıklama Suriyeli tarihçi Habîb ez-Zeyyât (ö. 1954) tarafından da dile getirilmiştir. Zeyyât'a göre Şam Emevî Camii'nde 1893 yangınından sağlam kalan yazmalar, daha önce Kubbe'ye yerleştirenlerdir.³⁶ Kubbe'nin resmî açılışından bahseden 1902 tarihli arşiv belgesi de bu açıklamayı teyit etmektedir. Belgede belirtildiğine göre Kubbe'de yangından zarar görmüş *küfi*

32 Tantâvî, *el-Câmiu'l-Emevî fi Dimaşk*, 23-24; Cûmânî, "Târîhu Kubbeti'l-mâl", 60-61.

33 Mushafların ilk prototipi olan Hz. Osman'ın şehirlere gönderdiği nüshaların nasıl kaybolduğu bilinmemektedir. Tarihte birçok kadim mushaf yazması Hz. Osman'a nispet edilmiştir. Dahası Muhammed Kürd Ali'nin verdiği bilgiye göre ne zaman kadim bir mushaf yansa halk bunun Osman Mushafı olduğunu söylemiştir. bk. Muhammed Kürd Ali, *Hitatu'ş-Şam* (Beyrut: Mektebetü'n-Nürî, 1403/1983), 6/184.

34 Cûmânî, "Târîhu Kubbeti'l-mâl", 53-54. Ayrıca bk. Ali, *Hitatu'ş-Şam*, 1/228, 2/172; Hilal Kazan, "1893 Yangını Sonrası Şam Emevî Camii Restorasyonu", *Mediterranean Journal of Humanities* 6/2 (29 Aralık 2016), 334; Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Hususi [I.HUS]*, No. 17, Gömlek No 13 (16 Eylül 1893).

35 Şam Evrakı Koleksiyonu'nda Şam Emevî Camii'ne vakfedilmiş pek çok mushaf bulunmaktadır. Bunun örneklerinden birkaç tanesi TİEM ŞE4258, ŞE8478, ŞE12819/105 envanter numaralarında görülmektedir.

36 Habîb ez-Zeyyât, *Hazâinü'l-kütüb fi Dimeşk ve davâhîhâ* (b.y.: Matbaatü'l-Maârif, 1902), 2.

hatlı bir mushafa rastlanmıştır ve tahminen bu mushaf Kubbe'ye olası bir yangından tekrar zarar görmesin diye konulmuştur.³⁷ Dolayısıyla Şam Emevî Camii'nin geçirdiği yangınlar, bahsi geçen *kûfî* hatlı mushafın yanı sıra pek çok yazmanın da Kubbe'ye nakledilmesini kaçınılmaz kılmıştır.

Şekil 1: Şam Evrakı Koleksiyonu'nda yangından izler taşıyan ciltli bir mushaf, TİEM ŞE13697/2

Kubbe'nin yine bu dönemlerde göze çarpan farklı bir işlevinden daha söz etmek mümkündür. Kubbe değerli yazmalardan başka müsvedde olarak kullanıldığı anlaşılan bazı parşömen/kâğıt parçalarını da içermektedir. Nitekim Şam Evrakı Koleksiyonu'nda yazı denemeleri, alışveriş listesi, muhasebe kaydı gibi sayfalar bulunmaktadır.³⁸ Bu durum bazı materyalin farklı amaçlar için yeniden kullanılmak üzere Kubbe'ye konulduğunu düşündürmektedir. Bu noktada Konrad Hirschler, bir varsayımda bulunarak Kubbe'nin kitap üretimi için malzeme tedarik deposu olarak kullanıldığını ileri sürmektedir. Hirschler'e göre Eyyübî ve Memlûk dönemlerinde Kubbe'deki bazı materyaller cilt malzemesi temin etmek için kullanılmıştır. İkinci el bu yazı materyali Kur'an yazmaları dışında kalan muhtelif yazmalar arasından seçilmiştir.³⁹ Bu fikre göre bir dönem tedavülde olan bazı el yazması eserler kullanılmaz hâle geldikten sonra tekrar kitap malzemesine dönüştürülmek üzere Kubbe'ye kaldırılmıştır.⁴⁰ Bu görüş esas alındığında

37 BOA, *BEO*, No. 1792, Gömlek No. 134330/3 (30 Ocak 1902).

38 Şam Evrakı Koleksiyonu'ndaki yazı denemesi örneği TİEM ŞE13882/156; alışveriş listesinin yazılı olduğu örnek ŞE13695/255; muhasebe kaydı örneği ŞE13750/42 envanter numaralarında görülmektedir.

39 Konrad Hirschler, "Books Within Books", *The Damascus Fragments: Towards a History of the Qubbat al-khazna Corpus of Manuscripts and Documents*, ed. Arianna D'Ottone Rambach vd. (Beirut: Orient-Institut Beirut, 2020), 439, 459-460.

40 Hirschler, "Books Within Books", 447. Hirschler, yeniden kullanılmış Şam menşeli dört yüz kadar yazma üzerine yaptığı araştırmada bu yazmalar ile Kubbe'deki yazmalar arasında aynı tarihsel aralığa sahip olma, Şam ve çevresine ait olma, aynı tema ve dillere sahip olma açılarından yakın bir ilişkinin olduğunu söylemiştir. Şam el yazması üreticilerinin Kubbe'den parçalar aldığını gösteren kesin bir kanıt olmasa da bu benzerlikler Kubbe'nin

Kubbe, işlevi sona eren parşömen/kâğıt parçalarının tekrar kullanılmak üzere içerisinde saklandığı bir fonksiyona sahiptir.

Bu bilgiler ışığında Kubbe'nin tarih boyunca üç farklı işlevinin öne çıktığı görülmektedir. Kubbe'nin birinci işlevi devlete ait malların ve cami vakfiyelerinin depolandığı *Beytülmâl* olmasıdır. Bir süre sonra beytülmâl işlevi sona ermiş, ancak Kubbe cami vakfiyelerinin ve belgelerin konulduğu bir nevi arşiv olarak kullanılmaya devam etmiştir. İkinci işlevi, Kubbe'nin yazı materyali sunan bir malzeme deposu olmasıdır. Üçüncü işlevi ise manevi açıdan değer atfedilen yazmaların korunacağı bir mahfaza fonksiyonudur. Kanaatimizce Kubbe'nin zaman içerisinde öne çıkan fonksiyonu da budur. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki, daha önce Kubbe hakkında araştırma yapan ve Kubbe'nin işlevini araştıran bazı akademisyenler Kubbe'nin taşıdığı “koruma” fonksiyonuna farklı bir pencereden bakmışlardır. Bu araştırmacılara göre Kubbe'de yazmaların muhafaza edilme sebebi, Yahudi el yazmaları açısından zengin bir koleksiyonu içeren *Kahire Genizası*⁴¹ ile benzerlik göstermektedir. Ancak kanaatimizce Geniza'da görülen kutsal malzemenin daha sonra imha edilmek üzere bir müddet için korunaklı bir depoya alınması fikri ile Kubbe'de karşımıza çıkan “koruma” olgusu birbirinden farklıdır. Nitekim bir arşiv belgesinde *Kur'an'a hürmet için* mushaf yazmalarının yangından korunmak istendiği ve bu sebeple Kubbe'ye konulduğu ifade edilmiştir.⁴² Şam Emevî Camii'nin yıllar içerisinde geçirdiği felaketlere karşı Kubbe'nin ayakta kalması da kıymetli Kur'an yazmalarının niçin burada muhafaza edildiğine dair kayda değer bir gerekçe sunmaktadır.

-
- de benzer bir işlevde kullanılma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. bk. Hirschler, “Books Within Books”, 441, 451.
- 41 Kahire Genizası, büyük bir çoğunluğunu İbranice ve Arapça yazmaların oluşturduğu yazma eser koleksiyonunu bulunduran bir yapıdır. Bu dev yazma eser derlemesi Fustat şehrinde bir sinagogun bitişinde bulunan *Geniza* isminde Allah'ın adını taşıyan yazıların işlevlerini kaybettikten sonra ilerleyen zamanlarda gömülmek üzere saklandığı özel bir odada keşfedilmiştir. Kahire Genizası'nda yazmalar bir süre sonra gömülmek yerine muhafaza edilmeye devam etmiştir. Kahire'deki bu koleksiyon Orta Çağ Akdeniz havzasındaki Yahudi cemaatin kültürel ve sosyoekonomik yaşantılarına ilişkin önemli bilgiler sunmaktadır. Shelomo Dov Goitein, “The Documents of the Cairo Geniza as a Source for Mediterranean Social History”, *Journal of the American Oriental Society* 80/2 (Nisan 1960), 91-93; D'Ottone Rambach vd., *The Damascus fragments*, 16. Şam'da yer alan Kubbetü'l-Hazne ile Kahire'de bulunan Genizah arasında bağlantı kuran değerlendirmeler için bk. D'Ottone Rambach, “Manuscripts as Mirros of a Multilingual and Multicultural Society”, 64-65.
- 42 BOA, *BEO*, No. 1792, Gömlek No. 134330/3 (30 Ocak 1902).

Tablo 1: Kubbe'nin Zaman İçerisindeki Farklı İşlevlerine Şam Evrakı Koleksiyonu'ndan Örnekler

Osmanlı dönemine ait bir atama yazısı, TİEM ŞE13703/2	Cilt desteği olarak tekrar kullanılmış bir yazma, TİEM ŞE12917/182	Yangında zarar gördüğü düşünülen küfi Kur'an yazması, TİEM ŞE8964
		

2. Kubbetü'l-Hazne'nin Açılışları ve Kıymetli İçeriği

Kubbe'nin *Beytülmâl*'den korunaklı bir depoya, farklı işlevler üstlenmesi, içerisinde çeşitli dil, din ve kültüre ait büyük bir yazma eser koleksiyonunun oluşmasını sağlamıştır. Kubbe'de buldukları dönemde bu eserlerin türü, çeşidi ve içeriği hakkında bilgilere ulaşmak pek mümkün olmamıştır. Çünkü Kubbe yapısı gereği bir hazine gibi korunmuş, sürekli olarak kilit altında tutulmuştur. Bununla birlikte bazı özel vesileler ile Kubbe birkaç defa resmî olarak açılmıştır. Açılışlar esnasında hazır bulunanların ifadeleri Kubbe'deki yazma eser içeriğine ve çeşitliliğine açıklık getirmektedir.

Kubbe muhtevası hakkındaki bu bilgi kaynaklarından biri Osmanlı arşiv belgeleridir. Kubbe'nin Mehmet Şirvani Rüşdi Paşa'nın (ö.1874) Suriye valiliği (1861-1864) sırasındaki⁴³ açılışını aktaran 30 Mart 1900 tarihli arşiv belgesinde, Kubbe'de bulunan eserlerden bahsedilmiştir. Belgeye göre Kubbe'de birtakım evraklar, İslamî ilimlere dair kitaplar ve aralarında Hz. Ali'nin bizzat eli ile yazdığına inanılan mushaf dâhil olmak üzere Kur'an yazmaları bulunmuştur. Bunların yanı sıra demir sandıklar içinde Arapça, İbranice, Süryanice ve Yunan dillerinde yazılmış pek çok yazma esere rastlanmıştır.⁴⁴ Ayrıca bu arşiv belgesinde 1890

43 Mehmet Ali Beyhan, "Şirvânîzâde Mehmed Rüşdü Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2010), 39/209-210.

44 Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti [Y.PRK.MF]*, No. 4, Gömlek No. 35/1 (30 Mart 1900).

yılına yakın zamandaki bir açılıştan daha bahsedilmektedir. Bu açılıştan ise İslamî ilimlere dair bazı eserlerin Kubbe'den alınarak Şam Umumi Kütüphanesine⁴⁵ nakledildiği aktarılmaktadır.⁴⁶

Kubbe'den bazı yazmaların Şam Umumi Kütüphanesine taşınması hakkındaki bu bilgi Şam Umumi Kütüphanesinin yani günümüzdeki ismiyle *Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye*'nin teşekkül tarihini akla getirmektedir. Zira Midhat Paşa (ö. 1884) Şam'a vali olarak atandıktan sonra Şam'ın o sırada önde gelen ilim adamları ve seçkinlerinden *el-Cem'iyetü'l-hayriyye* adı verilen bir komisyon oluşturmuştur. 1878-1881 yılları arasında bu komisyon kütüphaneleri araştırma ve farklı yerlerde bulunan yazma eserleri bir araya getirme görevini üstlenmiştir. Komisyon vakfedilmiş ne kadar kitaba ulaşabildiyse bunları Zahiriy Medresesi'nin içerisinde özel bir kütüphanede - *Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye* 'de- bir araya getirmiştir.⁴⁷ Diğer taraftan Zeyyât, Şam Emevî Camii içerisindeki Yahya Türbesi'nden bazı kitapların alınıp Zahiriy Medresesi'ndeki bu kütüphaneye aktarıldığını söylemektedir.⁴⁸ Ancak kaynaklarda Yahya Türbesi'nde yazma eser muhafaza edildiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır.⁴⁹ Bu da yazmaların Yahya Türbesi'nden değil de Kubbetü'l-Hazne'den alınmış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu son ihtimal ve 1900 tarihli arşiv belgesi birlikte değerlendirildiğinde Kubbe'deki bazı İslamî yazmaların -belki de tam kitapların- *Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye*'ye taşınmış, parça hâlde olanların ise Kubbe'de bırakılmış olabileceğini söylemek mümkündür.

Kubbe'nin açılışı esnasında kubbede bulunan materyal hakkında bilgi veren bir diğer belge 1902 tarihli arşiv belgesidir. Bu belgeye göre Suriye Valisi Nazım Paşa (ö.1927), belde müftüsü ve Şam Emevî Camii inşaatı komisyonu huzurunda Kubbe bir kez daha açılmıştır. Bu açılıştan Kubbe içinde bulunanlara dair verilen bilgiler bir önceki belge ile neredeyse aynıdır. Ancak farklı olarak kubbede mahfaza içerisinde tam mushafların bulunduğu belirtilmektedir.⁵⁰ Söz konusu komisyonun kubbedeki kadim yazmalara el uzatmamak üzere vali huzurunda yemin ettiği, ardından açılışın gerçekleştiği gibi bazı dikkat çekici mülahazalar da bulunmaktadır.⁵¹ Komisyonun bu yemininden anlaşılan o ki kubbe mühürlenerek kapatılmadan önce bu yazmalardan bazılarının kubbeden kaçırılması endişeleri ortaya çıkmış ve bu endişeler sebebiyle Kubbe'nin tekrar açılışı yasaklanmıştır.

45 Günümüzdeki ismiyle *Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye*, Osmanlı Devleti içerisinde kurulan ilk umumi kütüphane olma vasfını taşır. II. Abdülhamit Han'ın desteği ile 9 Temmuz 1881'de açılmış ve Evkaf Nezaretine bağlanmıştır. Vakıf kütüphanelerinden toplanan kitaplardan ve koleksiyonlardan oluşturulmuştur. bk. Mehmet Canatar, “Şam Umumi Kütüphanesine Dair Bir Değerlendirme”, *Tarihin Peşinde Bir Ömür*, ed. Hayrunnisa Alan vd. (İstanbul: Kronik, 2018), 621-626.

46 BOA, *Y.PRK.MF*, No. 4, Gömlek No. 35/1 (30 Mart 1900).

47 Zeyyât, *Hazâinü'l-kütüb*, 5-6; Tâlib Yazıcı, “*Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/510-511; Ş. Tufan Buzpınar, “Osmanlı Suriyesi'nde Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler, 1878-1881”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 2 (1998), 81; Canatar, “Şam Umumi Kütüphanesi”, 624; Adem Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 416-417.

48 Zeyyât, *Hazâinü'l-kütüb*, 2.

49 Cümânî, “*Târîhu Kubbeti'l-mâl*”, 69.

50 BOA, *BEO*, No. 1792, Gömlek No. 134330/003 (30 Ocak 1902).

51 BOA, *BEO*, No. 1792, Gömlek No. 134330/003 (30 Ocak 1902).

Kubbenin içeriğine dair bilgi veren bir diğer kaynak Suriyeli edebiyat ve tarih bilgini Muhammed Kürd Ali'dir (ö. 1953). Ali, Kubbe'nin 1899 (hicri 1317) yılında açıldığından bahsetmiş ve bu açılışta edindiği bilgiye dayalı olarak Kubbe içeriği hakkında daha fazla detay sunmuştur. Buna göre Kubbe'de deri üzerine yazılmış *kûfi* hatlı Kur'an yaprakları, Kur'an cüzleri, Âramî dilinde yazılmış mezmur parçaları, dinî ve edebî elyazması eserler, diğer dinlere ait kıssalar, Yunan alfabesi ile yazılmış Arapça mezmurlar, Homeros'a ait şiir külliyyatı, fasiküller, Kıpti, Ermeni dilinde dinî yazmalar, aralarında Tevrat nüshaları da bulunan İbranice ve Sâmirî dilinde metinler, Sâmirî bayramlarına dair takvimler, alışverişte kullanılan sikkeler, evlilik sözleşmeleri, vakfiye kayıtları, eski Latince ve Fransızca yapraklar, kasideler, Hristiyan dönemine varan şiirler ve İncil parşömenleri vardır.⁵²

Kubbenin içeriği hakkında buna benzer bilgileri Alman oryantalist Violet ile Suriyeli tarihçi Zeyyât'ın açıklamalarında da görmek mümkündür.⁵³ Zeyyât ayrıca Kubbe içerisinde tezyin edilmiş ve çoğu *kûfi* hatla yazılmış binlerce sayfa Arapça el yazmasının bulunduğu ifade etmiştir. Zeyyât'ın verdiği bilgilerden bu yazmaların Kubbe içerisinde yığınlar halinde ve dağınık bir vaziyette bulunduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴ Kubbe içeriğine dair bu açıklamalar göstermektedir ki Kubbe çeşitli türden yazma eser ve belge içermektedir; bu yazmalar çok dilli ve çok dinli bir yapı göstermektedir ve önemli bir kısmı erken dönem hattı ile yazılmıştır. Bu yazmalardan bir kısmı İstanbul'daki Şam Evrakı Koleksiyonu'nun içerisinde bulunmaktayken çoğuna ne bu koleksiyon ne de başka bir yerde rastlanmaktadır.

3. Kubbetü'l-Hazne İçeriğinin Oryantalistler Tarafından Keşfi

Kubbetü'l-Hazne, on dokuzuncu yüzyılda yazma eserlerle ilgilenen akademisyenlerin ilgisini çekmeye başlamıştır. Daha çok Avrupalı araştırmacılar ve koleksiyonerler tarafından gösterilen bu ilgi, kamuoyuna "Kubbe'nin keşfi" olarak duyurulacak boyuttadır. Zeyyât, Kubbe'ye ilk giren kişinin 1861 yılında Şam'da İngiliz başkonsolosu Edward Thomas Rogers (ö. 1884) olduğu bilgisini vermektedir.⁵⁵ Hermann von Soden'in de desteklediği bu bilgiye göre Rogers, konsolos olarak bulunduğu dönemde Kubbe'ye girmiş ve oradan bazı yazmaları çıkartmıştır.⁵⁶ Ancak Rogers'ın bu girişi, resmî bir izne dayanmadığı gibi resmî bir belgeye de yansımamıştır.⁵⁷

52 Ali, *Hutatü's-Şam*, 6/194.

53 Zeyyât, *Hazâinü'l-kütüb*, 3-5; Cordula Bandt - Arnd Rattmann, "Bruno Violet and the exploration of the Qubbat al-khazna around 1900", *The Damascus Fragments: Towards a History of the Qubbat al-khazna Corpus of Manuscripts and Documents*, ed. Arianna D'Ottone Rambach vd. (Beirut: Orient-Institut Beirut, 2020), 114.

54 Zeyyât, *Hazâinü'l-kütüb*, 4.

55 Zeyyât, *Hazâinü'l-kütüb*, 3.

56 Zeyyât, *Hazâinü'l-kütüb*, 3; Boris Liebrecht, "Fire, consuls, and scholars: Conflicting views on the discovery of the Qubbat al-khazna documents", *The Damascus Fragments: Towards a History of the Qubbat al-khazna Corpus of Manuscripts and Documents*, ed. Arianna D'Ottone Rambach vd. (Beirut: Orient-Institut Beirut, 2020), 76; Bandt - Rattmann, "Bruno Violet", 107.

57 Rogers'ı Kubbe'deki yazmalarla ilişkilendiren yeni bir belge ortaya çıkmıştır. Bu belge British Museum Mütevelli Heyeti'nin 1862 tarihli tutanaklarında Rogers tarafından gönderilmiş bir mektuptur. Mektupta diğer tarihî eserler ile bazı *kûfi* el yazmalarının satın alınmasına yönelik pazarlık teklifi bulunmaktadır. Bu mektup Rogers'ın, bazı yazmaları Kubbe'den çıkartıp kütüphane koleksiyonlarına sattığı söylemini destekleyen en net

Dolayısıyla bu olayın ne zaman gerçekleştiğine dair tam bir tarihe ulaşılamamaktadır.

Aslında on dokuzuncu yüzyılda Kubbe'ye gösterilen bu ilgi, Kahire'de bulunan *Geniza*'nın keşfi ile de aynı zamana denk gelmektedir.⁵⁸ Kadim el yazmalarına sahip olmanın ilmî ve kültürel itibarının keşfedildiği bu dönemde Yeni Ahit üzerine bir edisyon hazırlayan Alman İlahiyat profesörü Hermann von Soden, daha önce keşfedilmeyen yazmaların izini sürmek amacıyla 1898 yılında Orta Doğu'ya bir seyahat düzenlemiştir. Ziyaret ettiği beldelerden biri olan Şam'da çok sayıda kadim yazma bulunduğunu öğrenmiş, bunun üzerine Kubbetü'l-Hazne içerisinde bir araştırma yapmak istemiştir. Von Soden, bütün diplomatik ilişkileri devreye sokarak Kubbe'nin tekrar açılmasını sağlamaya çalışsa da bu isteği o zaman kabul görmemiştir.⁵⁹ Bunun üzerine Almanya konsolosluğuna yardım talebinde bulunmuş, konsolosluk kubbenin açılması talebini ilgili makama iletmıştır.⁶⁰ Alman İmparatoru II. Wilhelm'in devreye girmesi ile bu girişim sonuç vermiş, 1900 yılının mayıs ayında Sultan II. Abdülhamit ilmî araştırma maksadıyla Kubbe'nin açılmasını talep eden bir irade göndermiştir.⁶¹ Böylece on dokuzuncu asrın son yıllarında Alman araştırmacılar Kubbe içeriğine erişim izni almıştır.

Von Soden, Kubbe içinde inceleme yapmak için bir tavsiye üzerine Violet'i görevlendirmiştir.⁶² Görevi üstlenen Violet, Kubbe içerisindeki İslamî olmayan metinler üzerine 1900-1901 yıllarında bir çalışma yürütmüştür.⁶³ Violet bu çalışma esnasında, Kubbetü'l-Hazne'de bulunan farklı dildeki yazmaları İslamî olan ve İslamî olmayan şeklinde sınıflandırmıştır.⁶⁴ İslamî olanlar tekrar çuvallara doldurulmuş, ağızları dikilen çuvallar depolandığı Kubbe'ye geri götürülmüştür.⁶⁵ Violet, Kubbe'de İslamî olmayan eserler üzerine çalışmasını bir süre daha sürdürmüştür. Bu sırada önemli gördüğü bu yazmalardan üç tanesini ise izinsiz olarak Kubbe dışına çıkarmıştır.⁶⁶ Kubbe'nin dışına çıkardığı bu yazmaları Berlin'deki İsviçreli yayıncı arkadaşı Freiderich Schulthess'a göndermiş ve o da 1905 yılında bunları yayınlamıştır.⁶⁷

Violet ilk başlarda sadece Arapça-Hristiyan metinler ile ilgilenirken, daha sonraları Kur'an

delildir. Fabio Loppolo, "The Sister, the king and yet another Consul", *The Damascus Fragments: Towards a History of the Qubbat al-khazna Corpus of Manuscripts and Documents*, ed. Arianna D'Ottone Rambach vd. (Beirut: Orient-Institut Beirut, 2020), 93.

58 Goitein, "The Documents of the Cairo Geniza", 91.

59 Bandt - Rattmann, "Bruno Violet", 107.

60 BOA, *Y.PRK.MF*, No. 4, Gömlek No. 35/1 (30 Mart 1900). 30 Mart 1900 tarihli bu arşiv belgesinde von Soden'in kubbe içerisindeki özellikle İncil'e ait birçok nüsha ve Hristiyanlığa dair bazı yazmaları incelemek için konsolosluktan yardım istediği belirtilmektedir.

61 BOA, *BEO*, No. 1792, Gömlek No. 134330/3 (30 Ocak 1902); Bandt - Rattmann, "Bruno Violet", 107; Liebrez, "Fire, consuls, and scholars", 80.

62 Bandt - Rattmann, "Bruno Violet", 107.

63 Liebrez, "Fire, consuls, and scholars", 80.

64 Bandt - Rattmann, "Bruno Violet", 112. Bruno Violet Kubbe içinde yaptığı bu çalışmanın sonucunda yazmaların sadece yüzde birlik kısmının İslamiyet dışındaki dinlere ait olduğunu iddia etmiştir. bk. Bruno Violet, "Um die Jahrhundertwende in Damaskus", *Der Orient* 18/5 (1936), 97-110.

65 Bandt - Rattmann, "Bruno Violet", 112. Bruno Violet, Kubbe'ye girdiğinde gördüğü ilk manzarayı günlüğünde "Korkunç bir manzaraydı: Yerin tamamı kimi yanık, kimi yırtık parşömenler ve kâğıtlarla kaplıydı." sözleriyle aktarmıştır. bk. Bandt - Rattmann, "Bruno Violet", 110.

66 Bandt - Rattmann, "Bruno Violet", 112.

67 Bandt - Rattmann, "Bruno Violet", 118. Bu konuda ayrıca bk. Schulthess Friedrich, *Christlich-palastinische Fragmente aus der Omajjaden-Moschee zu Damascus* (Berlin: Weidmann, 1905).

yazmalarından bir kısmı da dikkatini çekmiş ve bu yazmaların incelenmesini sağlamak amacıyla Alman akademisyen Theodor Nöldeke (ö. 1930) ile Adolf von Harnack'a (ö. 1930) mektup göndererek yardım istemiştir. Bunun üzerine gerekli incelemeyi yapmak için dönemin Mısır Milli Kütüphanesi (o zamanki adı *el-Kütübhanetü'l-Hidiviyye*) müdürü olan Bernhard Moritz (ö. 1939) Kahire'den Şam'a gitmiş ancak Moritz, Violet'in ilgisini çeken bu Kur'an yazmalarının incelemeyi gerektirecek öneme sahip olmadığı değerlendirilmesinde bulunmuştur.⁶⁸ Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere, 1900'lü yılların başında oryantalistlerin ilgisi İslamî olmayan kaynaklar ile sınırlı olmuş, Kur'an yazmaları o dönemde henüz oryantalist araştırmacıların gündemine girmemiştir.

Kubbe'ye resmî olarak giren Violet ya da gayri resmî girdiği bilinen Rogers'ın dışında Kubbe'yle ilişkilendirilen başka isimler de vardır. Dünya kütüphanelerinde bulunan ve Kubbe koleksiyonunun bir parçası olduğu konusunda güçlü deliller elde edilen yazma mushafılar Violet'ten epey önce Rogers'ın hemen ardından Kubbe'ye erişim sağlayan kişilerin varlığını doğrulamaktadır. Bu delillerden biri günümüzde Fransa Milli Kütüphanesinin (Bibliothèque Nationale de France) Charles Schefer (ö. 1898) koleksiyonu içerisinde yer alan MS Arabe 6140 numaralı nüshadır ve bu mushafı Fransız araştırmacı François Déroche, Kubbe'deki nüshalardan biriyle ilişkilendirmiştir.⁶⁹ Başka bir deyişle Kubbe'den İstanbul'a nakledilen Şam Evrakı içerisindeki bir nüsha ile Paris'deki MS Arabe 6140 nüshası aynı mushafın parçalarıdır. O hâlde MS Arabe 6140 nüshasını Fransa Milli Kütüphanesine kazandıran Schefer'in 1843-1857 tarihlerinde Osmanlı topraklarında ikamet ettiği, dahası 1843-46 yılları arasında Suriye'de görev yaptığı düşünüldüğünde, Kubbe'deki yazmaların bilinenden daha önceki bir tarih itibarıyla Kubbe dışına çıkarıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁰

Bu konudaki bir diğer örnek, parçaları dünyadaki farklı kütüphanelere dağılmış olan, Şam valisi Amâcûr'un vakfettiği mushaftır. Nitekim Şam Evrakı Koleksiyonu'ndaki önemli yazmalardan biri olan Amâcûr Mushafı'nın bir kısmı Mısır Milli Kütüphanesinde bulunmaktadır ve kütüphanenin müdürü o dönem Violet'e kubbedeki yazma eserleri değerlendirme konusunda destek sunan -Kur'an yazmalarının incelemeye gerek olmayacak kadar değersiz olduğunu söyleyen- Moritz'dir.⁷¹ Amâcûr Mushafı'na ait diğer parçaların, Mısır dışında İngiltere ve Almanya kütüphanelerindeki varlığı Kubbe'ye farklı girişlerin olabileceği düşüncesini desteklemektedir. Bu konuda bir başka delil olarak 1848-1862 yıllarında Şam'da Prusya Konsolosu olarak bulunan Johann Gottfried Wetzstein'in (ö. 1905) Berlin Devlet Kütüphanesine (Staatsbibliothek zu Berlin) kazandırdığı geniş koleksiyon gösterilmiştir.⁷² Zira bu koleksiyon Amâcûr Mushafı'ndan bazı sayfaların da dâhil olduğu çok sayıda *kûfi* yazılı Kur'an yazmasını

68 Bandt - Rattmann, "Bruno Violet", 119-121.

69 François Déroche, "The Quranic Collections Acquired by Wetzstein", *Manuscripts, Politics and Oriental Studies: Life and Collections of Johann Gottfried Wetzstein (1815-1905) in Context*, ed. Boris Liebrenz - Christoph Rauch (Leiden: Brill, 2019), 96.

70 Liebrenz, "Fire, consuls, and scholars", 80.

71 Liebrenz, "Fire, consuls, and scholars", 81.

72 Liebrenz, "Fire, consuls, and scholars", 82-83.

İçermektedir. Ancak mevcut bilgiler bu yazmaların Kubbe'den çıkarılışını ortaya koyarken söz konusu kişilerin Kubbe'ye bizzat girişine dair bir bilgi sunmamaktadır.

Bu veriler ışığında Kubbetü'l-Hazne'nin on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden yirminci yüzyılın başlarına kadar uzanan bir süreçte yazma eser kaçakçılığı yapan Avrupalı koleksiyonerler ile kutsal metin üzerine araştırma yürüten akademisyenlerin ilgi odağı olduğunu ve bazı eserlerin Kubbe'den alınarak farklı yerlere dağıldığını söylemek mümkündür. Bunlar arasında sadece Violet resmî bir izne dayalı olarak araştırma yürütmüştür.

4. Kubbetü'l-Hazne'deki Bazı Yazmaların Ödünç Verilmesi

Violet, Kubbe içindeki çalışması sırasında, Şam'daki imkânların sınırlı olduğunu ileri sürerek daha kapsamlı bir inceleme yapmak üzere yazmaları Berlin'e götürmeyi teklif etmiştir. Böylelikle ilk kez yazmaların resmî bir izin ile Şam dışına çıkarılması gündeme gelmiştir. Alman ekip resmî mercilere bu teklifi önce Kubbe'deki eski dinlere ait kutsal metin yazmalarından bazılarını fotoğraflamak olarak sunmuştur. Bunun üzerine yoğun bürokratik yazışmalar başlamıştır. Arşiv belgelerinden görülebildiği kadarıyla, bu eserleri Almanya'nın "ödünç alma" isteği Meşihata sorulmuş, fetva dairesi cevap olarak gönderilmesi istenen yazmaların mümkünse Kubbe içerisinde incelenerek kayda geçirilmesi ve yazmaların yerinde fotoğraflanmasının daha uygun olduğu yönündeki fikrini beyan etmiş, bu mümkün değil ise Sefarete teslimin senet ile yapılması koşullarıyla belli bir süre için gönderilmelerinde bir mahzurun olmadığını ifade etmiştir.⁷³ Bu cevap ile Kubbe'nin içindeki İslamî yazmalar gibi İslamî olmayan yazmaların da devlet kanalıyla korunması gerekliliği vurgulanmıştır.

Anlaşılan o ki Osmanlı, kendi müktesebatı olarak adettiği eski dinlere ait bu yazmaların emanet olarak gönderilmesinde istişare süreci yürütmüş, vakıf malı olmaları sebebiyle yazmaların ödünç verilmesinin dinen uygunluğunu da bu süreçte soruşturmuştur. Neticede bu kadim metinlerin belli bir süre sonra iade edilmek üzere Berlin'e gönderilmesi uygun görülmüştür.⁷⁴ Bunun için öncelikle yazmaların, envanter olarak kaydedildikleri deftere ait iki kopya ile sandıklar içinde İstanbul'a nakledilmesi ve İstanbul'da gerekli belgeler eşliğinde Almanya Sefaretine teslim edilmesi yönünde talimat verilmiştir. Söz konusu envanter defterinin aslının ise Şam'da bırakılması istenmiştir.⁷⁵ Özellikle envanter defterinin iki kopyasının İstanbul'a gönderilmesi yoluyla yazma eserlerin Osmanlı'ya eksiksiz iade edilmesine yönelik bir tedbir alındığı görülmektedir.

15 Aralık 1901'e gelindiğinde Suriye vilayetine çekilen bir telgraf ile Berlin'e ödünç verilecek yazmalar için Kubbe'nin açılması emredilmiştir. Bu açılışa Kubbe'den sahifelerin

73 Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Maarif Nezareti [İ.MF]*, No. 7, Gömlek No. 55/1 (17 Haziran 1901).

74 BOA, *BEO*, No. 1768, Gömlek No. 132555/2 (12 Aralık 1901); No. 1762, Gömlek No. 132122 (15 Aralık 1901). Hermann Von Soden belgelerin Almanya'ya gönderilmesine resmî izin çıkması karşısındaki sevincini "Sultan'dan Alman Bilim İnsanlarına Krismis Hediyesi" başlığıyla kısa bir yazı kaleme alarak göstermiştir. bk. Bandt - Rattmann, "Bruno Violet", 122.

75 BOA, *BEO*, No. 1768, Gömlek No. 132555/2 (12 Aralık 1901); No. 1762, Gömlek No. 132122 (15 Aralık 1901).

alınması, bunların sandıklara konulması ve bu esnada Beyrut Almanya Başkonsolosu'nun hazır bulundurulması yönünde talimatlar Suriye vilayetine telgraf ile bildirilmiştir.⁷⁶ Akabinde Osmanlı idaresi, tasnif ve kayıt işlemleri için yerel bir komisyonu yetkilendirmiştir.⁷⁷ Bu komisyondan önce Violet'in kendisi de Almanya'ya gitmesi planlanan yazmalar arasında bir tasnif çalışması yapmış olsa da⁷⁸ yetkili komisyon bu tasnifi dikkate almayarak kendi çalışmasını yürütmüştür.⁷⁹ Ancak yazmaların sayılması ve kapsamlı bir tasnife göre düzenlenmesi mevcut şartlar altında mümkün görünmediğinden komisyon, yazmaları sadece yazılı oldukları dillere göre düzenlemiştir. Buna göre Yunanca, Latince, Süryanice, İbranice ve diğer eski dillerdeki yazmalar, her biri farklı bir pakette olacak şekilde tasnif edilmiştir.⁸⁰ Komisyonun yazmaları tasnif ederken izlediği yöntemeye göre bir paket numarası, bir de paketin içerdiği sayfa adedini belirten sayı kullanılmış, bunlar paket numarası üstte, sayfa sayısını belirten sayı altta olacak şekilde yazmalardaki muhtelif boşluklara işaretlenmiştir. Biri kitap ve geri kalanı dağınık sayfalarından oluşan toplam 1558 (3116 sahife) adetteki bu yazmalar yirmi beş paket hâlinde Berlin'e gönderilmek üzere hazırlanmıştır.⁸¹ Bu yirmi beş paketin yerleştirildiği sandık, başta Şam Valisi Nazım Paşa olmak üzere komisyon tarafından mühürlenmiş, komisyonun bir başka üyesi Zahid Efendi'ye, İstanbul'a götürülmek ve kayda geçirildikten sonra Sefarete verilmek üzere teslim edilmiştir.⁸²

76 BOA, *BEO*, No. 1768, Gömlek No. 132555/003 (23 Aralık 1901); No. 1768, Gömlek No. 132555/001 (24 Aralık 1901).

77 BOA, *BEO*, No. 1792, Gömlek No. 134330.

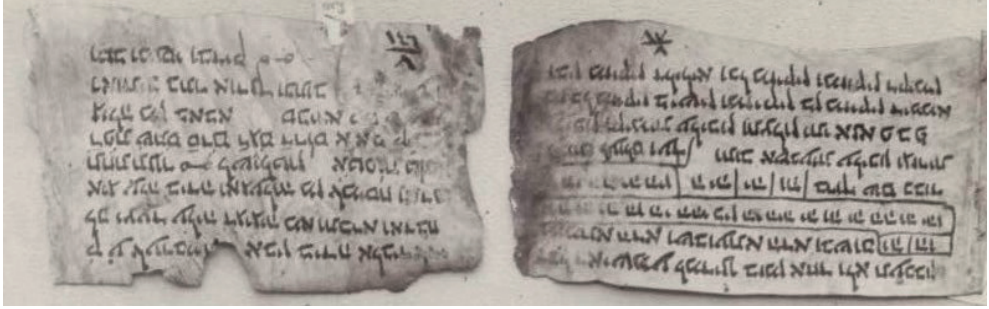
78 Bandt - Rattmann, "Bruno Violet", 114.

79 Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV]*, No. 230, Gömlek No. 174/02 (5 Haziran 1902); Cüneyd Erbay - Konrad Hirschler, "Writing Middle Eastern agency into the history of the Qubbat al-khazna: The late Ottoman state and manuscripts as historical artefacts", *The Damascus Fragments: Towards a History of the Qubbat al-khazna Corpus of Manuscripts and Documents*, ed. Arianna D'Ottone Rambach vd. (Beyrut: Orient-Institut Beirut, 2020), 166-168.

80 BOA, *Y.MTV*, No. 230, Gömlek No. 174/2 (5 Haziran 1902).

81 BOA, *Y.MTV*, No. 230, Gömlek No. 174/2 (5 Haziran 1902). Şam Komisyonu'nun Berlin'e gönderilen yazmaları tasnifi hakkında değerlendirmeler için bk. Erbay - Hirschler, "Writing Middle Eastern agency", 166-168.

82 BOA, *BEO*, No. 1792, Gömlek No. 134330/3 (30 Ocak 1902); No. 1793, Gömlek No. 134446/1 (11 Şubat 1902).

Şekil 2: Komisyonun İşaretlediği Tasnif Numaralarını İçeren Yazma Örneği (Berlin Devlet Kütüphanesi Dijital Arşivindeki [39] 19r. Numaralı Görsel) Kaynak: Staatsbibliothek zu Berlin, “Photographien von ausgewählten Fragmenten aus der Omayyaden-Moschee in Damaskus in verschiedenen Sprachen, 1908” (Erişim 14 Ocak 2024)

Ödünç verilecek yazmaların tasnifi ve kayıt altına alınması görevi İstanbul’da da istenilen ölçüde gerçekleştirilememiştir. Bunun üzerine Bâbü’lî yazmaların Berlin’den tam olarak iade edilmesini sağlamak için bunların fotoğraflanması talimatını vermiştir.⁸³ Fotoğraflama için görevlendirilen Bahriye Nezareti baş fotoğrafçısı Ali Sami Efendi (ö. 1967),⁸⁴ bu işin maliyetini hesaplayarak Hariciye Nezaretine arz etmiştir.⁸⁵ Ne var ki fotoğraflama işi için gerekli olan meblağ oldukça yüksek bulunmuş ve Hariciye Nezaretinin bütçesi yetersiz kalmıştır. Fotoğraflama görevi gerekli teçhizatı bulunduran Bahriye Nezaretine tevdi edilmiştir. Ancak yüksek maliyeti Bahriye dâhil hiçbir nezaret üstlenmek istemediği için nezaret ve sadaret makamları arasında bürokrasi trafiği yaşanmıştır. Hariciye Nezareti, kadim eserlerin nihayetinde Müze-i Hümayûn’a -günümüzdeki ismi ile Arkeoloji Müzesine- gönderileceğini dile getirerek, bu masrafın Maarif Nezareti tarafından karşılanmasını teklif etmiştir.⁸⁶

Bütün bu beklentilere karşılık yazmaların fotoğraf maliyetini Maarif Nezareti de üstlenmemiştir. Bu durum Sadareti, yazmaları fotoğraflamadan sadece imza karşılığı Berlin’e gönderme yönünde bir karar almaya sevk etmiştir.⁸⁷ Ancak dönemin padişahı II. Abdülhamit (ö. 1918) aynı fikirde değildir. Nitekim II. Abdulhamit fotoğraflama ücretinin bizzat kendi harcamaları için ayrılmış olan *ceyb-i hümayûndan* karşılanması emrini vermiş,⁸⁸ bu yazmaların fotoğraflanmadan Berlin’e gitmesine razı olmamıştır.⁸⁹ Fotoğrafların çekilebilmesi için gerekli

83 BOA, *BEO*, No. 1795, Gömlek No. 134611/3 (17 Şubat 1902).

84 bk. Mustafa Mutlu, “Bahriyeli Ressam Ali Sami Boyar’ın Hayatı ve Faaliyetleri (1880-1967)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 52 (Ağustos 2021), 283-307; BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti [Y.PRK.HRJ]*, No. 32, Gömlek No. 7/1.

85 BOA, *BEO*, No. 1795, Gömlek No. 134611/3 (17 Şubat 1902).

86 BOA, *BEO*, No. 1795, Gömlek No. 134611/1 (19 Şubat 1902); No. 1800, Gömlek No. 134929/2 (24 Şubat 1902).

87 BOA, *BEO*, No. 1800, Gömlek No. 134929/1 (27 Şubat 1902).

88 BOA, *İHUS*, No. 94, Gömlek No. 88/1 (2 Mart 1902); bk. Halil Sahillioğlu, “Ceyb-i Hümayun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/465-467.

89 BOA, *İHUS*, No. 94, Gömlek No. 88/1 (2 Mart 1902).

ücretin sağlanması için nüşhaların aslı Ali Sami Efendi'ye teslim edilmiştir.⁹⁰ Bu bilgi, II. Abdülhamit'in söz konusu yazmalara son derece önem verdiğini ve bu yazmaların iadesinin eksiksiz bir şekilde yapılabilmesi için imkânları sonuna kadar kullandığını göstermek açısından önemlidir.

Yazmaların fotoğrafları çekilirken bu maliyeti hafifletecek bir tasarruf yolu bulunmuştur. Bu da Hariciye Nezaretinden Sadarete gönderilen mektupta kaydedildiği üzere yaprakların sadece bir yüzünün fotoğraflanmasıdır. Yazmaların arşivlenmesi amaçlanmadığı için yaprakların iki yüzünün birden fotoğraflanmasına gerek duyulmamıştır. Her bir yaprak için ikişer fotoğraf çekilmiş ve bu fotoğrafların birer nüshasının Kütüphane-i Hümayûn'da muhafaza edilmesi padişah tarafından emredilmiştir.⁹¹ Böylece Ali Sami Efendi bu önemli eserlerin fotoğraflanmasında gösterdiği başarıdan ötürü hükümet tarafından takdir edilmiş ve binbaşı rütbesine terfi etmiştir.⁹² Bu şekilde Kubbe'deki yazmalardan en azından bir kısmının fotoğraflanması mümkün olmuştur.⁹³

Fotoğraflama tamamlandıktan sonra yazmalar Almanya'ya gönderilmek üzere Sefarete teslim edilmiştir. Yazmaları Almanya Sefareti adına baş tercüman Dr. Gies'in teslim aldığını gösteren bir senet bulunmaktadır. Bu senede göre yazmalar bir sene sonunda iade edilmesi şartıyla Berlin'e gönderilmiştir.⁹⁴ Ancak bu süreçte von Soden ve Violet'in de aralarında bulunduğu Alman akademisyenler yazmalar Berlin'den hiç geri gitmeyecek gibi rahat bir tutum sergilemiştir.⁹⁵ Bu sebeple yazmaların Berlin'de ödünç olarak kalma süresi her yıl biraz daha uzatılmıştır.⁹⁶ Nihayet Aralık 1908'de Osmanlı'dan alınan beklenmedik bir mektupla yazmaların acil bir şekilde İstanbul'a geri gönderilmesi talep edilmiştir.⁹⁷

Osmanlı Devleti'ni bu acil talebe sevk edenin, Alman araştırmacıların sınırları zorlayan istekleri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim verilen sürenin yetersizliği mazeret gösterilerek tekrar tekrar ilave süre istenilen yazışmalardan sonra Almanlar bu sefer belgeleri hiç iade etmemek yönünde yeni bir teklif sunmuştur. Bu teklif, söz konusu yazmaların Hristiyanlığa ilişkin metinler olması gerekçesiyle Almanya'da kalmasını önermektedir. Üstelik yazma eserlerin

90 BOA, *BEO*, No. 1822, Gömlek No. 136644/1 (3 Nisan 1902); No.1822, Gömlek No. 136644/3 (29 Mayıs 1902).

91 BOA, *BEO*, No. 1795, Gömlek No. 143611/2 (17 Şubat 1902); No. 1800, Gömlek No. 134929/2 (24 Şubat 1902).

92 BOA, *Y.PRK.HR*, No. 32, Gömlek No. 7/1 (27 Mayıs 1902); *Y.MTV*, No. 231, Gömlek No. 176/1 (19 Haziran 1902).

93 Bahsi geçen fotoğraflar bugün arşivlerde bulunamamaktadır. Diğer yandan yazmaların fotoğraflanması yönündeki çalışmalar sadece Osmanlı yönetimi tarafından yapılmamıştır. Nitekim Violet, yazmalardan bir kısmını Berlin'e gönderilmeden önce Şam'dayken fotoğraflamış, masrafları Alman bütçesinden karşılamıştır. Violet'in elindeki fotoğraflama malzemesi kısıtlı olduğu için bazı yaprakları birbirine eklemiş ve 1500 kadar yaprağa ait 214 adet fotoğraf çekmiştir. Violet, bu fotoğrafların dışındaki 50 adet fotoğrafı da Vali Nazım Paşa'ya sunulan rapora eklemiştir. bk. Bandt - Rattmann, "Bruno Violet", 122.

94 bk. BOA, *Y.MTV*, No. 230, Gömlek No. 174/2 (5 Haziran 1902).

95 Bandt - Rattmann, "Bruno Violet", 123.

96 BOA, *Hariciye Nezareti İdare Evrakı [HR.İD]*, No. 2033, Gömlek No. 78/1 (14 Nisan 1904); *Y.MTV*, No. 260, Gömlek No. 99/2 (31 Mayıs 1904).

97 Bandt - Rattmann, "Bruno Violet", 123.

Berlin Devlet Kütüphanesinde bulunan Arapça el yazmalarına dair on ciltlik katalog ile mübadele önerisi Osmanlı açısından bardağı taşıran son damla olmuştur.⁹⁸ Anlaşılan o ki Almanya'daki araştırmacılar, İslamî eser olmasa bile vakıf malı olan yazma eserlerin Osmanlı Devleti için ifade ettiği değeri dikkate almamıştır. Bu teklif karşısında Osmanlı'nın tavrı son derece net olmuştur. Alman tarafa verilen cevapta bu eserlerin vakıf malı olduğu, vakıf kurallarına göre başka bir eser ile mübadele edilmelerinin ve mevcut oldukları yerden ayrılmalarının mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Ek sürelerin de bitmesi dolayısıyla, yazmaların vakit kaybetmeksizin Osmanlı Devleti'ne iade edilmesi istenmiştir.⁹⁹

Osmanlı'nın bu yanıtından sonra Almanya, yazmaları Kraliyet Kütüphanesinde fotoğrafladıktan sonra İstanbul'a iade etmiştir.¹⁰⁰ Almanya tanınan ek sürelerle teşekkür amacıyla Berlin Devlet Kütüphanesinde bulunan el yazmalarına dair on ciltlik büyük bir katalog ile yedi ciltlik bir eseri¹⁰¹ yazmalarla birlikte göndermiştir.¹⁰² Bunların yanı sıra yazmalar üzerine yürütülen incelemeler hakkında kaleme aldıkları eserleri de yakın zamanda noksansız olarak Osmanlı'ya göndereceklerini vadetmiştir. Buna karşılık Osmanlı Devleti'den yazmaları Berlin'den teslim aldığına dair bir makbuzu Sefarete vermesini istemiştir.¹⁰³ Gerçekten de iade eksizsiz gerçekleştirilmiştir. Berlin Devlet Kütüphanesi'nin arşiv dosyalarında Bâbiâli tarafından düzenlenmiş Fransızca iade makbuzu, el yazmalarının tamamının Nisan 1909'da İstanbul'a iade edildiğini teyit etmektedir.¹⁰⁴

İstanbul'a iade edilen bu yazmaların Şam'a gönderilmesi konusunda ise ne resmî bir belge ne de bir tanık ifadesi tespit edilebilmiştir. 1902 yıllarında bu yazmaların Almanya'dan döndükten sonra günümüzde Arkeoloji Müzesi ismini alan Müze-i Hümâyûn'a konulması yönünde bazı bürokratlar arasında bir beklenti oluşmuşsa da¹⁰⁵ bu beklenti gerçekleşmemiştir. Şam'da hazırlanan envanter defterinin iki kopyasının İstanbul'a gönderilmesine karşın, defterin aslının Şam Emevî Camii'nde bırakılması da İstanbul'un yazmaları başından beri Şam'a iade etmek niyetinde olduğunu göstermektedir.¹⁰⁶ Ayrıca bugün Arkeoloji Müzesinin envanterinde söz

98 BOA, *HR.ID*, No. 2033, Gömlek No.106 (25 Mart 1909); *BEO*, No. 3538, Gömlek No. 265342/1 (29 Nisan 1909).

99 BOA, *BEO*, No. 3618, Gömlek No. 271288/2 (1 Temmuz 1909); No. 3591, Gömlek No. 269278/1 (4 Temmuz 1909). Söz konusu belgelerde "ehiran temdid olunan müddet dahi hitam bulmuş olduğundan kitab-ı mezkurenin mahal mahsusa vaz olunmak üzere hemen iadesi" ifadesi dikkat çekmektedir.

100 Bandt - Rattmann, "Bruno Violet", 124. Bu çalışma, anılan yazmalar üzerine yapılan üçüncü fotoğraflama çalışmasıdır. Bu tarihlerde çekilen 101 fotoğraf bugün Berlin Devlet Kütüphanesinde bulunmaktadır ve dijital kopyalarına erişmek mümkündür. Staatsbibliothek zu Berlin, "Photographien von ausgewählten Fragmenten aus der Omayyaden-Moschee in Damaskus in verschiedenen Sprachen, 1908" (Erişim 14 Ocak 2024).

101 BOA, *BEO*, No. 3618, Gömlek No. 271288/5. Belgede Almanya'dan gönderilenler arasında fotoğrafı 7 cilt kitaptan da bahsedilmektedir. Ancak içerik belirtilmemiştir.

102 BOA, *HR.ID*, No. 2033, Gömlek No. 109/1 (2 Ağustos 1909); No. 3618, Gömlek No. 271288/4 (12 Ağustos 1909).

103 BOA, *HR.ID*, No. 2033, Gömlek No. 109/1 (2 Ağustos 1909).

104 BOA, *HR.ID*, No. 2033, Gömlek No. 109/1 (2 Ağustos 1909); Bandt - Rattmann, "Bruno Violet", 123-124.

105 BOA, *BEO*, No. 1800, Gömlek No. 134929/2 (24 Şubat 1902).

106 Cüneyd Erbay ve Konrad Hirsçler, Osmanlı Devleti'nin Kubbe'deki bu yazmalara ilişkin tavrını tespit etmeye yönelik yazdıkları makalede, Kubbe'deki yazmaların Berlin'e götürülmesi için oluşturulan Şam yerel komisyonunun isteksiz ve endişeli olmasına rağmen İstanbul Hükûmeti'ne duyduğu güvene değinmektedir. Yazarlar, bu güvenin haklı çıktığını, gerçekten de İstanbul Hükûmeti'nin -bazı yetkililerin aksi yöndeki öneri ve

konusu yazmaların varlığına dair bir iz de bulunamamaktadır. Diğer yandan 1960'ların sonunda iki araştırmacının Şam Ulusal Müzesindeki Ermeni yazmalarına dair çektiği fotoğraflar, Berlin'e gidecek yazmaları hazırlaması için 1900'lerin başında görevlendirilen Şam'daki komisyonun sınıflandırmaya yönelik yaptığı işaretlemeleri göstermektedir.¹⁰⁷ Aynı işaret sistemine sahip yazmalar, Berlin Devlet Kütüphanesinin dijital arşivinde açıkça görülmektedir. Bu durumda 1960'ta Şam'da izine rastlanan yazmaların Berlin'den döndüğü anlaşılmaktadır. Berlin'e gönderilen yazmaların, Şam'a iade edildiği varsayımına dair öne sürülen en kuvvetli kanıt budur. Yine de bir zamanlar Kubbe'de bulunan yazmaların dünyadaki izini süren araştırmacılar şimdiye kadar Şam'da bulunanların Berlin'e giden yazmaların tamamını kapsamadığını ifade etmişler ve günümüze geldiğinde Şam'daki savaş şartlarını, bu yazmaların akıbetinin aydınlatılmasındaki en büyük engel olarak gördüklerini dile getirmişlerdir.¹⁰⁸

Almanya'ya ödünç verilen yazmalar ile ilgili bu süreç Osmanlı idaresinin yazma eserleri koruma hassasiyetiyle çelişen bazı iddiaları geçersiz kılmaktadır. Nitekim Şam Evrakı hakkında bilgi veren kaynaklara bakıldığında dönemin padişahı II. Abdülhamit'in Almanya imparatoru II. Wilhelm'in talebi üzerine Kubbe'yi açtığı ve içinde bulunan eserlerin bir kısmını Alman imparatoruna hediye ettiği, bir kısmını ise İstanbul ve Şam'ın bazı ileri gelenleri arasında pay ettirdiği iddiaları bulunmaktadır.¹⁰⁹ Ancak bu iddialar dağıtıldığı ileri sürülen eserlerin vakıf malı olduğu gerçeğini göz ardı etmektedir. Zira bu eserlerin bazı şahsiyetler arasında dağıtılması bir yana fotoğraflanmak üzere ve iade edilmek şartıyla gönderilmesi için dahi fıkhi istişare süreci işletilmiştir. Bu durum tarihî değere sahip eserlerin rastgele elden çıkarıldığı yönündeki anlatıyı temelsiz bırakmaktadır. Muhtemelen bu iddialar Almanya'ya ödünç verilen yazmaların hediye zannedilmesinden ortaya çıkmıştır. Nitekim Arap asıllı Hristiyan din adamı ve yazma eser koleksiyoneri Luvis Şeyho (ö. 1927), Kubbe'de bulunan eski dinlere ait yazmaları tanıttığı kısa makalesinde Sultan II. Abdülhamit'in bu yazmaları İstanbul'a getirmek isterken bunları Alman imparatoruna hediye etmek niyetinde olduğunu ileri sürmüştür.¹¹⁰ Ancak yukarıda belirtildiği gibi arşiv belgeleri söz konusu ödünç vermenin¹¹¹ süre ile kayıtlı olduğunu ifade etmek konusunda oldukça nettir. Von Soden'in Prusya Bilimler Akademisine sunduğu rapor da Kubbe içindeki yazmaların vakıf malı olduğu için devredilmesinin mümkün görülmediğini, diplomatik ilişkilerin sağladığı tek faydanın istenilen belgelerin geçici bir süre için Almanya'ya gönderilmesi olduğunu belirtmektedir.¹¹²

beklentilerine rağmen-Almanya dönüşünde yazmaları Şam'a iade ettiklerini söylemektedir. bk. Erbay - Hirschler, "Writing Middle Eastern agency", 169.

107 Levon Khackikyan - Artashes Matevosyan, "The Armenian fragments of the National Museum in Damascus", çev. Arevik Sargsyan, *The Damascus Fragments: Towards a History of the Qubbat al-khazna Corpus of Manuscripts and Documents*, ed. Arianna D'Ottone Rambach vd. (Beirut: Orient-Institut Beirut, 2020), 371; D'Ottone Rambach vd. (ed.), "Introduction", 27.

108 D'Ottone Rambach vd. (ed.), "Introduction", 24-28; Bandt - Rattmann, "Bruno Violet", 124.

109 Ali, *Hutatü 'ş-Şam*, 6/194.

110 Luvis Şeyho, "Âdiyyâtu Kitâbiyye", *Mecelletü 'l-Meşrik* 5/14 (1902), 671.

111 Süleyman Tülücü, "Şeyho, Luvis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/671.

112 Von Soden, *Bericht über die in der Knbbet in Damaskus gefundenen Handschriftenfragmente*, 826.

Kubbe’de yazmaların hediye edilmesi yönündeki iddiaların arkasındaki bir diğer etkeni, Osmanlı-Almanya arasındaki yakın siyasi ilişkide aramak mümkündür. Nitekim Kubbe’nin tekrar açılmasını sağlayan bu iyi ilişkiler, iki ülke arasında yoğun bir hediyeleşme trafiği oluşturmuştur. II. Wilhem’in, biri 1888 yılında İstanbul’a, diğeri 1898 yılında İstanbul ile birlikte Biladu’ş-Şam topraklarına düzenlediği ziyaretler basın ve halkın yoğun ilgisini çekmiştir. Osmanlı yönetimi, Alman imparatoru ve maiyetini en iyi şekilde karşılamak için üst seviye diplomasi işletmiştir.¹¹³ Bu ziyaretler sırasında iki hükümdar ve maiyetleri arasında karşılıklı hediye takdimleri yapılmış, özellikle II. Abdülhamit, Alman imparatoru ve beraberindekilere çok sayıda değerli hediye sunmuştur. Ziyaretlere refakat eden kişilerin şahsi günlükleri ile devlet arşiv belgelerine ayrıntılı olarak kaydedilen bu hediyelerin, devlet nişanları ile örtü, vazo, halı, seccade ve kumaş gibi Osmanlı el sanatına ait ürünler olduğu görülmektedir.¹¹⁴ Bu kayıtlarda herhangi bir Kur’an yazmasının ya da başka dine ait kutsal yazmaların hediye olarak verildiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır.

5. Kubbetü’l-Hazne’deki Yazmaların Son Durumu: Şam Evrakı Koleksiyonu

Birinci Dünya Savaşı’nın Osmanlı coğrafyasını etkisi altına aldığı yıllarda yazma eserlerin akıbeti hakkında endişeler ortaya çıkmıştır. Bu endişelerin yoğunlaştığı bölgelerden biri de Şam Emevî Camii avlusundaki Kubbe koleksiyonudur. Ancak bu tarihlerden çok önceleri de Kubbe’deki değerli yazma eserlerin Osmanlı başkentine getirilmesi yönünde temayüllerin olduğu görülmektedir. Tespit edilebildiği kadarıyla Kubbe’deki yazmaların İstanbul’a getirilmesi yönündeki ilk teklif Maarif Evrak Müdürlüğü Ali Galip Bey’den¹¹⁵ gelmiştir. 30 Mart 1900 tarihli arşiv belgesine göre Ali Galip Bey, kıymetli yazmaların Kubbe içerisindeki ebedi hapisten kurtarılacak Müze-i Hümayûn’a (bugünkü Arkeoloji Müzesi) getirilmesini önermiştir. Yazmaların ilim ve kültür dünyasına kazandırılmasını hedefleyen kendi ifadesiyle bu “mütevazı fikri” padişaha arz etmiştir.¹¹⁶ Ancak bu öneri o sıralarda kabul görmemiştir.

1917 yılına gelindiğinde ise değişen konjonktür Kubbe’deki yazmaların Şam’dan İstanbul’a nakledilmesini gerekli kılmıştır. 14 Ocak 1917 tarihli belgeye göre bu nakil gerçekleşmeden önce Kubbe’deki değerli yazmaları inceleme ve tasnif etme yönünde bir talep oluşmuş, bu sebeple bir görevli vasıtasıyla Evkaf-ı İslamiye Müzesine (bugünkü ismiyle TİEM’e) yazmalardan birkaç numune gönderilmiştir. Müze yönetimi bu örnekler üzerine yürüttüğü inceleme sonunda tüm

113 İlon Baytar, “Kaiser II. Wilhelm’in İstanbul’a Üç Ziyareti ve Hediyeler”, *İki Dost Hükümdar: Sultan II. Abdülhamid Kaiser II. Wilhelm* (İstanbul: TMMM Milli Saraylar Yayınları, 2009), 60; Ökkeş Kürşad Karacagil, “II. Wilhelm’in Osmanlı İmparatorluğunu Ziyareti ve Mihmandarı Mehmed Şakir Paşa’nın Günlüğü (1898)”, *Türkiyat Mecmuası* 24/2 (14 Aralık 2014), 76-78, 87-89.

114 BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi Maruzatı [Y.PRK.BŞK]*, No. 16, Gömlek No. 93 (19 Kasım 1889); Hediyelerin detaylı listesi için bk. Baytar, “İstanbul’a Üç Ziyaret”, 66, 68-69, 70, 77.

115 Ali Galip Bey, 1894 senesinde Evrak Müdürlüğü görevinin yanı sıra Maarif Nezaretine bağlı teşekkül eden Tedkik-i Müellefât Komisyonu azalığına getirilmiştir. Kaynaklarda verilen bilgiye göre 1908 yılında görevinden azledildikten sonra ölümüne kadar sessiz bir hayat yaşamıştır. Hayatı için bk. Mehmet Zeki Pakalın, “Ali Galip Bey”, *Sicill-i Osmanî Zeyli: Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, haz. Şakir Batmaz (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008), 2/132-133.

116 BOA, *Y.PRK.MF*, No. 4, Gömlek No. 35/1 (30 Mart 1900).

yazmaların tetkik ve tasnifinin seneleri bulacağını anlamış ve bu gerekçeyle yazmaların tasnif edilmeksizin İstanbul'a getirilmesini istemiştir. Müze idaresinin bu talebi üzerine Kubbe'deki tüm yazmaların içinde buldukları sandık ve çuvallar açılmaksızın mevcut hâlleriyle güvenli bir şekilde nakledilmesi kararı Suriye yönetimine iletilmiştir.¹¹⁷ Evkaf Nezaretinin Suriye vilayetine gönderdiği 25 Şubat 1917 tarihli bir diğer belgede, bu yazmaların Şam'da uzun bir müddet kalmasının uygun olmadığı gerekçe gösterilerek, söz konusu yazmaların birkaç posta hâlinde nakledilmesi istenmiştir. Nakliyenin önündeki engelin -belgedeki ifadeyle *müşkilat-ı hazıranın*- aşılabilmesi ve güvenliğin sağlanması için ayrıca ordunun refakati talep edilmiştir. Ayrıca sandık ve çuvalların asla açılmaması yönünde bir uyarı da yapılmıştır.¹¹⁸ Evkaf Nezaretinden Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya (ö. 1922) gönderilen belgede, ordunun yazmaların sevkine gerekli desteği vermesi istenmiştir.¹¹⁹

Arşiv belgelerine göre, yazmaların İstanbul'a gönderilmesinin önündeki engel muhtemelen savaş altında bulunan Bilâdü'ş-Şam'daki güvenlik sorunlarının İstanbul'a nakledilmesi istenen yazmalara verebileceği zarardır. Zaten başlangıçta yazmaların Şam'da bırakılmak istenmemesinin arkasında da aynı güvenlik endişelerinin olduğu söylenebilir. Zira Filistin cephesinde art arda alınan yenilgiler Osmanlı'yı bu kıymetli yazmaları korumak noktasında tedbir almaya sevk etmiş görünmektedir. Bunun yanı sıra Kubbe'nin Avrupalılar tarafından keşfedilmesinden itibaren başlayan tarihî eser kaçakçılığı yazmaların akıbetine yönelik bir diğer endişedir.

Nihayetinde Kubbe'deki yazmalar 1917 senesinde Evkâf-ı İslâmiye Müzesine¹²⁰ getirilmiştir.¹²¹ İstanbul'a getirildikten sonra Şam Evrakı olarak anılacak olan bu yazmalar, 1926 yılında ismi Türk ve İslam Eserleri Müzesi olarak değiştirilen müzenin Süleymaniye İmarethesindeki yerleşkesinde muhafaza edilmiştir. 1983 yılından sonra müzenin İbrahim Paşa Sarayına taşınması üzerine Şam Evrakı'nın yeni yeri burası olmuştur.¹²² 2022 yılında ise Şam Evrakı Koleksiyonu'ndan üç yüz kadar yazma eser, geçici süre için Büyük Çamlıca Camii Külliyesi'nde açılan İslam Medeniyetleri Müzesine gönderilmiştir.¹²³ Şam Evrakı'nın İstanbul'a geliş süresine dair bu bilgiler Thomine ve Sourdel gibi araştırmacıların nakil tarihini 1893 senesindeki Şam yangını ile ilişkilendirdikleri değerlendirmeyi geçersiz kılmaktadır. Daha önce bir araştırmacının¹²⁴

117 BOA, *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR)*, No. 72, Gömlek No. 3/1 (14 Ocak 1917).

118 BOA, *DH.ŞFR*, No. 73, Gömlek No. 73/1 (25 Şubat 1917).

119 BOA, *DH.ŞFR*, No. 73, Gömlek No. 70/1 (25 Şubat 1917).

120 Evkâf-ı İslâmiye Müzesi, 27 Nisan 1914 tarihinde Süleymaniye Camii'nin imarethesinde açılmıştır. bk. Adnan Tüzen, "Arşiv Belgelerinde Evkâf-ı İslâmiye Müzesi", *Evkâf-ı İslâmiye Müzesinin Kuruluşunun 100. Yılı ve Vakıf Müzeleri* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2014), 26.

121 BOA, *DH.ŞFR*, No. 73, Gömlek No. 73/1 (25 Şubat 1917); Mustafa Göleç, "Evkâf-ı İslâmiye'den Türk ve İslam Eserleri Müzesine: Osmanlı-Türk Müzeciliğinin Siyasal Anlamı", *Evkâf-ı İslâmiye Müzesinin Kuruluşunun 100. Yılı ve Vakıf Müzeleri* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2014), 19.

122 Tüzen, "Arşiv Belgelerinde Evkâf-ı İslâmiye Müzesi", 49.

123 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, "Büyük Çamlıca Camisi Külliyesi'ndeki İslam Medeniyetleri Müzesi bugün açılacak" (08 Nisan 2022).

124 Erbay - Hirschler, "Writing Middle Eastern agency", 170.

da yazmaların İstanbul'a getirilişine ilişkin 1917 yılına dile getirmiş olmasına rağmen, akademik çevrelerde hala Sourdell'ların söz konusu anlatımının tedavülde olduğu görülmektedir.¹²⁵ Araştırmamız, Şam Evrakı'nın İstanbul'a naklinin Şam'daki büyük yangından çok sonra olduğunu ve farklı koşullar altında gerçekleştiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Günümüzde İstanbul'da bulunan bu koleksiyona ne zamandan itibaren Şam Evrakı denildiği net olarak bilinmese de 1955 yılında Türk ve İslam Eserleri Müzesinin envanter defterine bu isimle kaydedilmiştir.¹²⁶ Bu envanter defterinde, yazmaların birkaç kez sayımının yapıldığı ve son sayımda bazı düzeltmelerin yapıldığı görülmektedir. Bu düzeltmelerin hangi yılda yapıldığı tam olarak tespit edilemese de defterin üzerindeki kırmızı kalemle yazılmış 2011 tarihi, düzeltmelerin bu yılda yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. 2016-2017 yıllarına gelindiğinde koleksiyonun devir teslim sayımı yapılmış ve fotoğraflanarak dijital ortama aktarımı gerçekleştirilmiştir.¹²⁷ Koleksiyonun dijital ortamdaki dosya isimlerinde klasör numarasının başına Şam Evrakı'na atıfla "ŞE" kısaltması ilave edilmiştir. Ancak bu bir tasnif çalışması değildir. Çünkü koleksiyonda bulunan yapraklar hâlâ karışık bir hâdedir. Bir mushafa/esere ait sayfalar binlerce klasöre dağılmış bir vaziyettedir ve envantere bu şekilde kaydedilerek dijitalleştirilmiştir.

1983-1986 yılları arasında Türk ve İslam Eserleri Müzesinde araştırma yapma imkânı bulan François Déroche, müze yönetiminin aceleci bir tavırla, numaraları rastgele vermek suretiyle sistematik olmayan bir envanter oluşturduğunu iddia etmiştir.¹²⁸ Buna ilaveten Déroche'un, bu yıllarda kendisi de bir tasnif yapmaya çalışmışsa da daha sonradan bunun mümkün olamayacağını düşünerek çalışmasını yarıda bıraktığı müze çalışanlarının verdiği şifahi bilgiler arasındadır. Şam Evrakı Koleksiyonu'nun envanter sisteminin yanı sıra fiziksel koşullarına dair bilgiler de sınırlıdır. Şam Evrakı'nın hasar tespitini araştıran Zeynep Sürmeneli, yazmaların İstanbul'a nakledilmesinden sonra takriben yüz yıla yakın bir zaman yerleştirildiği müzedeki muhafaza koşullarına ve yıllar içindeki hasar durumlarında bir değişiklik olup olmadığına dair sözlü veya yazılı herhangi bir bilgiye rastlanmadığını aktarmaktadır.¹²⁹

Müzedeki Şam Evrakı Koleksiyonu'nun içeriğine gelince koleksiyonun Kubbe'de olduğu gibi çoğunlukla Kur'an yazmalarından oluştuğu görülmektedir. Müzede tarafımızdan yapılan sayım ve tasnif çalışmaları neticesinde ulaştığımız sonuca göre 210.000'den fazla yaprağın bulunduğu koleksiyonun içeriği %94 oranında Kur'an yazmalarından, %6 oranında Kur'an dışındaki yazmalardan oluşmaktadır. Bu hâliyle Kur'an yazmaları açısından dünyadaki en

125 bk. François Déroche, "Başlangıçta: Şam'dan Erken Dönem Kur'anlar", çev. Ceylan Adar İltar, Kur'an Sanatı Türk ve İslam Eserleri Müzesi Hazineleri, ed. Massumah Farhad - Simon Rettig (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2016), 61-62; Leibrenz, "Fire, consuls and scholars", 75.

126 Sürmeneli, "Türk ve İslam Eserleri Müzesi Şam Evrakı Koleksiyonundaki Parşömenlerin Hasar Tespiti ve Konservasyon Açısından Değerlendirilmesi", 85.

127 Sürmeneli, "Türk ve İslam Eserleri Müzesi Şam Evrakı Koleksiyonundaki Parşömenlerin Hasar Tespiti ve Konservasyon Açısından Değerlendirilmesi", 86.

128 Déroche, "Şam'dan Erken Dönem Kur'anlar", 63.

129 Sürmeneli, "Türk ve İslam Eserleri Müzesi Şam Evrakı Koleksiyonundaki Parşömenlerin Hasar Tespiti ve Konservasyon Açısından Değerlendirilmesi", 84-85.

zengin koleksiyonlardan biri olduğunu söylemek mümkündür.¹³⁰ Bugün İstanbul'daki bu yüzde altılık dilim içinde ise İslam dinine ait ilmî eserler olduğu gibi farklı dinlere ait yazmalar da vardır. Yazmalar Arapça, Farsça, Türkçe, İbranice, Latince gibi farklı dillerdedir. Bu yazmalar fıkıh, tefsir, hadis, kıraat, kelam, dil bilgisi, tarih alanında yazılan metinleri; muska ve dua metinleri ile bölgenin tarihine ve gündelik hayatına ışık tutacak nitelikte mektupları; satış sözleşmeleri, evlilik sözleşmeleri, çeşitli akitler, atama belgeleri, hac vekâletnameleri gibi belgeleri; Kitab-ı Mukaddes'ten Arapça yazılmış bazı metinleri içermektedir. Şam Evrakı Koleksiyonu içerisinde yer alan bu yazmalar da Kur'an yazmaları gibi tam bir nüsha hâlinde bulunmamaktadır. Bu noktada belirtmek gerekir ki Şam Evrakı Koleksiyonu, Kubbe'den Berlin'e ödünç verilen yazmaları içermemektedir. Bu durum Osmanlı tarafından Şam'a yeniden gönderilen bu yazmaların, o yıllarda Kubbe yerine başka bir yapıya yerleştirilmiş olacağını düşündürmektedir. Böylece Kubbe'de kalan yazmalar İstanbul'a getirilmiş ve Şam Evrakı adıyla kayıt altına alınmıştır.

Sonuç

Kubbetü'l-Hazne, Şam Emevî Camii'nin avlusundaki korunaklı bir yapıdır. Yapıldığı dönemden itibaren Şam halkının ilgisine mazhar olan bu yapı, içerisindeki zengin yazma koleksiyonu ile 19. yüzyılda Avrupalı araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Kubbe'deki bu yazma koleksiyonun büyük bir kısmı bugün Türk ve İslam Eserleri Müzesinde korunmaktadır. Müzedeki koleksiyonun Kur'an yazmaları, çeşitli dinlere ait metinler ve belgeler açısından son derece geniş bir örneklem sunuyor olması, Kubbe'nin tarih boyunca nasıl bir işlev üstlendiği sorusunu beraberinde getirmektedir. Kubbe önceleri devlete ait gelir gider belgelerinin konulduğu *Beytülmâl* olarak inşa edilmiş ve bu amaçla kullanılmış, sonraları ise farklı işlevler üstlenmiştir. Nitekim, Kubbe'nin bir dönem kitap üreticileri için bir nevi malzeme tedarik deposu olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bunun yanı sıra Kubbe, Kur'an yazmalarını muhafaza eden korunaklı bir yapı, âdeta bir kasa hüviyetine bürünmüştür. Kubbe'nin yıllar boyunca en çok öne çıkan özelliği de bu olmuştur.

Yıllar içerisinde Kubbe'ye giriş çıkışlar söz konusu olmuş, Kubbe materyali zaman zaman değişikliğe uğramıştır. Kubbe yazmalarının ülke dışına çıkmasının ise 19. yüzyılda gerçekleştiği görülmektedir. Nitekim Avrupalı yazma koleksiyonerlerinin Kubbe'den bazı eserleri çıkarttığı,

130 Makalenin yazarları olarak yürüttüğümüz bu tasnif çalışmasından kısaca bahsetmekte fayda görüyoruz. Koleksiyonun dijital ortamda bulunan klasör numaralarını esas almak suretiyle, yazmaların, sayfa sayısı, satır sayısı, kâğıt yönü, kâğıdın en ve boy ölçüleri, yazı tipi, yazıda hareke olup olmaması, varsa türü, rengi, yazmada harf noktalarının olup olmaması, varsa şekli, rengi ve ayet sonu işareti olmak üzere on dört özelliği Microsoft Excel üzerine işleyerek bir veri tabanı oluşturduk. Veri tabanına kayıt işlemi bittikten sonra bu özellikleri kullanarak mushaf yapraklarını birbirleriyle eşleştirmeye çalıştık. Şimdiye kadar en az 113 mushafın sayfalarını bir araya getirdiğimizi söyleyebiliriz. Çalışmalarımızın devam ettiğini de belirtmek isteriz. Bu tasnif çalışması esnasında, cilt, zahriye sayfası, dağılmış parçalar gibi her türlü kodikolojik birim tarafımızca sayıma dâhil edilmiştir. Bu açıdan mükerrer olarak fotoğraflanan sayfaların da sayıma konu olduğundan bahsetmeliyiz. Dijital görseller üzerinden elde ettiğimiz sayının, sayımda esas alınan yöntemle göre değişebileceği gözden kaçırılmaması gereken bir husustur. Yine de koleksiyonun yüzde doksandan fazlasının Kur'an yazmalarından müteşekkil olduğu müsellemidir.

bu eserlerin dünya kütüphanelerindeki varlığından tespit edilebilmektedir. Kubbe'deki materyale akademik ilgi ise 19. yüzyılın sonlarına doğru Alman akademisyenler ile başlamıştır. Ancak o dönem bu ilginin Kur'an dışındaki yazmalar ile sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Almanların akademik ilgisi Hristiyanlığa ait yazmaların Kubbe'den resmî olarak çıkarılması yönündeki süreci başlatmıştır. Nitekim Osmanlı-Alman ilişkisinin diplomatik sonucu olarak bir kısım yazmanın Berlin'e ödünç verilmesi kararı alınmıştır. Bu yazmalar 1902 tarihinde tayin edilen vakitte geri verme koşuluyla Berlin'e gönderilmiş, ek sürelerin akabinde ve Osmanlı'nın ısrarlı takibi sonucunda 1909 yılında İstanbul'a iade edilmiştir. Gerçekten de resmî bir belge olmasa da eldeki veriler, Osmanlı'nın İslam dinine ait olmayan bu yazmaları vakıf malı olmaları sebebiyle ait olduğu yere; İstanbul'dan Şam'a teslim ettiğini göstermektedir. Ancak Şam'da kaldığı düşünülen bu koleksiyona, Berlin'e gittiklerine dair işaret taşıyan birkaç yazma dışında ulaşılamamaktadır. Tam da bu sebeple Osmanlı'nın, yazmaları Berlin'e göndermeden önce çektiği fotoğrafların muhafaza edildiği yerin bir gün açığa çıkarılması, en azından bu yazmaların izinin sürülebilmesi için önemli bir veri sağlayacaktır.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Kubbe'deki yazmaları korumanın gittikçe zorlaşması, Osmanlı'yı bu yazmaları himaye edebilmek için bir hamle yapmaya sevk etmiştir. Neticede yazmalar, Şam'ın düşmesinden bir sene önce 1917 senesinde ordu refakatinde Osmanlı başkenti İstanbul'a getirilmiştir. Bu yönden araştırma, ilk kez Thomine ve Sourdel tarafından dile getirilen ve Şam Evrakı'nın tarihi hakkında bilgi veren araştırmacıların sıkça atıfta bulunduğu bir bilginin -koleksiyonun geliş sebep ve tarihini 1893 senesindeki Şam yangınına dayandıran anlatının- geçersizliğini teyit etmektedir.

Diğer yandan araştırmamız göstermektedir ki Osmanlı idaresi yazmaları koruma noktasında bir endişe oluşana kadar bu koleksiyonu Şam'dan getirmeyi gündeme almamıştır. Bugün Türk ve İslam Eserleri Müzesinde Şam Evrakı ismi altında muhafaza edilen bu koleksiyonun, Kubbe'den çıkan yazmaların en büyük kısmını oluşturması, Osmanlı'nın bu kıymetli muhtevayı koruma amacını gerçekleştirdiğini göstermektedir. Buna rağmen Osmanlı-Almanya arasındaki iyi ilişkilerden hareketle II. Abdülhamit'in Alman imparatoru II. Wilhem'e bu yazmalardan bir kısmını hediye ettiği iddialarının ortaya atılması, arşiv belgeleri ve tanık ifadeleriyle çelişmenin yanı sıra Osmanlı'nın yazmalara gösterdiği bu önem ile de bağdaşmamaktadır.

Araştırmamızda Kubbe'nin en büyük varlığını temsil eden Şam Evrakı Koleksiyonu'nun yurt dışında -özellikle İslamî olmayan yazma eserler üzerine- ciddi çalışmalara konu olduğu, buna mukabil koleksiyonun Türkiye'de gerektiği gibi ele alınmadığı görülmüştür. Bu koleksiyonun nitelikli araştırmalara konu olabilmesi, her şeyden önce bu yazmaların tasnif çalışmasının tamamlanması, zarar görmüş yazmaların onarım ve tedavisinin (konservasyon) yapılması, kataloglanması ve son olarak araştırmacıların erişimine açılması ile mümkün olabilir. Bu çalışmalar yapıldığı takdirde Kubbe'nin kapıları yazma eserler ve tarihi ile ilgilenen araştırmacılara bir kez daha -bu kez kalıcı olarak- açılacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- B.G., Ş.G., E.B.B., N.N.A.; Veri Toplama- B.G., Ş.G., E.B.B., N.N.A.; Veri Analizi/ Yorumlama- B.G., Ş.G., E.B.B., N.N.A.; Yazı Taslağı- ; B.G., Ş.G., E.B.B., N.N.A. İçeriğin Eleştirel İncelemesi- B.G., Ş.G., E.B.B., N.N.A. ; Son Onay ve Sorumluluk- B.G., Ş.G., E.B.B., N.N.A.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- B.G., Ş.G., E.B.B., N.N.A.; Data Acquisition- B.G., Ş.G., E.B.B., N.N.A.; Data Analysis/Interpretation- B.G., Ş.G., E.B.B., N.N.A. ; Drafting Manuscript- B.G., Ş.G., E.B.B., N.N.A.; Critical Revision of Manuscript- B.G., Ş.G., E.B.B., N.N.A. ; Final Approval and Accountability- B.G., Ş.G., E.B.B., N.N.A.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Ali, Muhammed Kürd. *Hutatü'ş-Şam*. 6 Cilt. Beyrut: Mektebetü'n-Nûrî, 3. Basım, 1403/1983.
- Ammirati, Serena. "The Latin Fragments From The Qubba Al-Khazna Of Damascus: A Preliminary Palaeographical and Textual Survey". *Rivista Degli Studi Orientali* 90/1 (2017), 99-122.
- Bandt, Cordula - Rattmann, Arnd. "Bruno Violet and the exploration of the Qubbet al-khazna around 1900". *The Damascus Fragments: Towards a History of the Qubbat al-khazna Corpus of Manuscripts and Documents*. ed. Arianna D'Ottone Rambach vd. 105-126. Beyrut: Orient-Institut Beirut, 2020.
- Baytar, İlon. "Kaiser II. Wilhelm'in İstanbul'a Üç Ziyareti ve Hediyeleri". *İki Dost Hükümdar: Sultan II. Abdülhamid Kaiser II. Wilhelm*. 59-95. İstanbul: TMMM Milli Saraylar Yayınları, 2009.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ. *Kitâbü Futûhi'l-büldân*. Kahire: Şirketü Tab'i'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1319/1901.
- Beyhan, Mehmet Ali. "Şirvânîzâde Mehmed Rüşdü Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/209-210. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbüâlî Evrak Odası* [BEO]. No. 1762, Gömlek No. 132122.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbüâlî Evrak Odası* [BEO]. No. 1768, Gömlek No. 132555.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbüâlî Evrak Odası* [BEO]. No. 1792, Gömlek No. 134330.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbüâlî Evrak Odası* [BEO]. No. 1793, Gömlek No. 134446.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbüâlî Evrak Odası* [BEO]. No. 1795, Gömlek No. 134611.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbüâlî Evrak Odası* [BEO]. No. 1800, Gömlek No. 134929.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbüâlî Evrak Odası* [BEO]. No. 1822, Gömlek No. 136644.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbüâlî Evrak Odası* [BEO]. No. 3538, Gömlek No. 265342.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbüâlî Evrak Odası* [BEO]. No. 3586, Gömlek No. 268879.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbüâlî Evrak Odası* [BEO]. No. 3591, Gömlek No. 269278.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbüâlî Evrak Odası* [BEO]. No. 3618, Gömlek No. 271288.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi [DH.ŞFR]. No. 72, Gömlek No. 3.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi [DH.ŞFR]. No. 73, Gömlek No. 70.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi [DH.ŞFR]. No. 73, Gömlek No. 73.

- BOA, Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti İdare Evrakı [HR.İD]. No. 2033, Gömlek No. 78.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti İdare Evrakı [HR.İD]. No. 2033, Gömlek No. 106.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti İdare Evrakı [HR.İD]. No. 2033, Gömlek No. 109.
- BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Hususi [İ.HUS]. No. 17, Gömlek No. 13.
- BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Hususi [İ.HUS]. No. 94, Gömlek No. 88.
- BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Maarif Nezareti [İ.MF]. No. 7, Gömlek No. 55.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV]. No. 230, Gömlek No. 174.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV]. No. 231, Gömlek No. 176.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV]. No. 260, Gömlek No. 99.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı [Y.PRK.BŞK]. No. 16, Gömlek No. 93.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti [Y.PRK.HR]. No. 32, Gömlek No. 7.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti [Y.PRK.MF]. No. 4, Gömlek No. 35.
- Bozdoğan, Elif Behnan. “Şam Evrakı Koleksiyonuna Giriş: Aynı Mushafa Ait Farklı Yazmaların Tespiti”. *Kur'an Araştırmaları ve Oryantalizm*. ed. Necmettin Gökkr vd. 277-291. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Buzpınar, Ş. Tufan. “Osmanlı Suriyesi’nde Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler, 1878-1881”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 2 (1998), 73-89.
- Can, Birol vd. “Fusayfisâ’ İslam Mimarisinde Mozaik”. *Art-Sanat Dergisi* 7 (2017), 71-121.
- Canatar, Mehmet. “Şam Umumi Kütüphanesine Dair Bir Değerlendirme”. *Tarihin Peşinde Bir Ömür*. ed. Hayrunnisa Alan vd. 621-626. İstanbul: Kronik, 2018.
- Cümânî, Said. “Târîhu Kubbeti'l-mâl”. *The Damascus Fragments: Towards a History of the Qubbat al-khazna Corpus of Manuscripts and Documents*. ed. Arianna D'Ottone Rambach vd. 53-74. Beyrut: Orient-Institut Beirut, 2020.
- D'Ottone, Arianna. “Manuscripts as Mirros of a Multilingual and Multicultural Society: the Case of the Damascus Find”. *Negotiating Co-Existence: Communities, Cultures and Convivencia in Byzantine Society*. ed. Barbara Crostini - Sergio La Porta. 63-88. Trier: Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2013.
- D'Ottone Rambach, Arianna. “Early Qur'anic Scrolls from the Qubbat al-khazna and their links with the Christian Manuscript Tradition of Greek-Byzantine Scrolls”. *Journal of Late Antique, Islamic and Byzantine Studies* 1/1-2 (2022), 118-132.
- D'Ottone Rambach, Arianna vd. (ed.). “Introduction”. *The Damascus Fragments Towards a History of the Qubbat al-khazna Corpus of Manuscripts and Documents*. 9-50. Beyrut: Orient-Institut Beirut, 2020.
- D'Ottone Rambach, Arianna vd. (ed.). *The Damascus Fragments: Towards a History of the Qubbat al-khazna Corpus of Manuscripts and Documents*. Beyrut: Orient-Institut Beirut, 2020.
- Demirbaş, Uğurhan vd. (ed.). *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz*. 2 cilt. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1999.
- Déroche, François. “Başlangıçta: Şam'dan Erken Dönem Kur'anlar”. çev. Ceylan Adar İlter. *Kur'an Sanatı Türk ve İslam Eserleri Müzesi Hazineleri*. ed. Massumah Farhad - Simon Rettig. 61-75. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2016.

- Déroche, François. "Collections de manuscrits anciens du Coran à Istanbul". *Etudes médiévales et patrimoine turc*. 145-165. Paris: Editions du CNRS, 1983.
- Déroche, François. "The Quranic Collections Acquired by Wetzstein". *Manuscripts, Politics and Oriental Studies: Life and Collections of Johann Gottfried Wetzstein (1815-1905) in Context*. ed. Boris Liebrecht - Christoph Rauch. 92-115. Leiden: Brill, 2019.
- Déroche, François. *Qur'ans of the Umayyads: A First Overview*. Leiden: Brill, 2014.
- Erbay, Cüneyd - Hirschler, Konrad. "Writing Middle Eastern agency into the history of the Qubbat al-khazna: The late Ottoman state and manuscripts as historical artefacts". *The Damascus Fragments: Towards a History of the Qubbat al-khazna Corpus of Manuscripts and Documents*. ed. Arianna D'Ottone Rambach vd. 151-178. Beyrut: Orient-Institut Beirut, 2020.
- Erdoğan, Mehmet. "Cumhuriyet Dönemi'nde Osmanlı Haricîyesine Ait Hazine-i Evrak", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi* 4/4 (2022), 3-26.
- Friedrich, Schulthess. *Christlich-palastinische Fragmente aus der Omajjaden-Moschee zu Damascus*. Berlin: Weidmann, 1905.
- Goitein, Shelomo Dov. "The Documents of the Cairo Geniza as a Source for Mediterranean Social History". *Journal of the American Oriental Society* 80/ 2 (Nisan 1960), 91-100.
- Göleç, Mustafa. "Evkâf-ı İslâmiye'den Türk ve İslam Eserleri Müzesine: Osmanlı-Türk Müzeciliğinin Siyasal Anlamı". *Evkâf-ı İslâmiye Müzesinin Kuruluşunun 100. Yılı ve Vakıf Müzeleri*. 17-22. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2014.
- Gözeler, Esra. "ŞE 4141 Rulo: Türk ve İslam Eserleri Müzesinde Küfî Bir Kur'an Elyazması". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 63/1 (31 Mayıs 2022), 1-32.
- Hirschler, Konrad. "Books Within Books". *The Damascus Fragments: Towards a History of the Qubbat al-khazna Corpus of Manuscripts and Documents*. ed. Arianna D'Ottone Rambach vd. 439-473. Beyrut: Orient-Institut Beirut, 2020.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 21 cilt. Cize: Hicr li't-Tiba'a ve'n-Neşr, 1418/1998.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Alî b. el-Hasan. *Târîhu Medîneti Dimaşk*. thk. Ömer b. Garame el-Amravî. 80 cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1415-1995.
- Karacagil, Ökkeş Kürşad. "II. Wilhelm'in Osmanlı İmparatorluğunu Ziyareti ve Mihmandarı Mehmed Şakir Paşa'nın Günlüğü (1898)". *Türkiyat Mecmuası* 24/2 (14 Aralık 2014), 73-97.
- Kazan, Hilal. "1893 Yangını Sonrası Şam Emevi Camii Restorasyonu". *Mediterranean Journal of Humanities* 6/2 (29 Aralık 2016), 333-341.
- Khackikyan, Levon – Matevosyan, Artashes. "The Armenian fragments of the National Museum in Damascus". çev. Arevik Sargsyan. *The Damascus Fragments: Towards a History of the Qubbat al-khazna Corpus of Manuscripts and Documents*. ed. Arianna D'Ottone Rambach vd. 363-407. Beyrut: Orient-Institut Beirut, 2020.
- Korkmaz, Adem. *Midhat Paşa'nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Liebrecht, Boris. "Fire, consuls, and scholars: Conflicting views on the discovery of the Qubbat al-khazna documents". *The Damascus Fragments: Towards a History of the Qubbat al-khazna Corpus of Manuscripts and Documents*. ed. Arianna D'Ottone Rambach vd. 75-89. Beyrut: Orient-Institut Beirut, 2020.
- Loppolo, Fabio. "The Sister, the king and yet another Consul". *The Damascus Fragments: Towards a History of the Qubbat al-khazna Corpus of Manuscripts and Documents*. ed. Arianna D'Ottone Rambach vd. 91-103. Beyrut: Orient-Institut Beirut, 2020.

- Mustafa, Mustafa. “Bahriyeli Ressam Ali Sami Boyar’ın Hayatı ve Faaliyetleri (1880-1967)”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 52 (Ağustos 2021), 283-307.
- Ocak, Sümeýra. “Erken Devir İslam Mimarisinde Beytü’l-Mâl (Hazine) Binaları”. *Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2 (2016), 63-102.
- Ory, Solange. “Un Nouveau type de Muşhaf: inventaire des corans en rouleaux de provenance damascaine, conservés à Istanbul”. *Revue des études Islamiques* 32 (1964), 87-149.
- Pakalın, Mehmet Zeki. “Ali Galip Bey”. *Sicill-i Osmanî Zeyli: Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*. haz. Şakir Batmaz. 2/132-133. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008.
- Sahillioğlu, Halil. “Ceyb-i Hümayun”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/465-467. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Sourdel Thomine, Janine - Sourdel, Dominique. “Nouveaux documents sur l’histoire religieuse at sociale de Damas au Moyen Âge”. *Revue des études islamiques* 32/1 (1964), 1-25.
- Staatsbibliothek zu Berlin: “Photographien von ausgewählten Fragmenten aus der Omayyaden-Moschee in Damaskus in verschiedenen Sprachen, 1908”. Erişim 14 Ocak 2024. https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN685013049&PHYSID=PHYS_0001&DMDID=
- Suciu, Alin. “A Bohairic Fragment of the Acts of Matthew in the City of the Priests and Other Coptic Fragments from the Genizah of the Umayyad Mosque in Damascus”. *Le Muséon* 3 (2018), 251-277.
- Sürmeneli, Zeynep. *Türk ve İslam Eserleri Müzesi Şam Evrakı Koleksiyonundaki Parşömenlerin Hasar Tespiti ve Konservasyon Açısından Değerlendirilmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Şeyho, Luvis. “Âdiyyâtu Kitâbiyye”. *Mecelletu’l-Meşrik* 5/14 (1902), 671.
- Tantâvî, Ali. *el-Câmiu’l-Emevî fi Dimaşk*. Şam: Vizâratü’l-Evkâf, 1379/1960.
- Tülcü, Süleyman. “Şeyho, Luvis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/86-88. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı: “Büyük Çamlıca Camisi Külliyesi’ndeki İslam Medeniyetleri Müzesi bugün açılacak (08 Nisan 2022)”. Erişim 01 Eylül 2023. https://www.iletisim.gov.tr/turkce/yerel_basin/detay/buyuk-camlica-camisi-kulliyesindeki-islam-medeniyetleri-muzesi-bugun-acilacak
- Tüzen, Adnan. “Arşiv Belgelerinde Evkâf-ı İslâmiye Müzesi”. *Evkâf-ı İslâmiye Müzesinin Kuruluşunun 100. Yılı ve Vakıf Müzeleri*. 25-49. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2014.
- Violet, Bruno. “Um die Jahrhundertwende in Damaskus”. *Der Orient* 18/5 (1936), 97-110.
- Von Soden, Hermann. *Bericht über die in der Knbbet in Damaskus gefundenen Handschriftenfragmente*. Berlin: Prusya Kraliyet Bilim Akademisi, 1903.
- Yâzıcı, Tâlib. “Dârü’l-Kütübî’z-Zâhiriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/510-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yâzıcı, Tâlib. “Emeviyye Camii”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/108-109. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yazma Eser*. İstanbul: Türk ve İslam Eserleri Müzesi (TIEM), Şam Evrakları Koleksiyonu, ŞE4258, ŞE8478, ŞE8964; ŞE12819/105; ŞE12917/182; ŞE13695/255; ŞE13697/2; ŞE13703/2; ŞE13750/42; ŞE13882/156.
- Zeyyât, Habîb. *Hazâinü’l-kütüb fi Dimeşk ve davâhîhâ*. b.y.: Matbaatü’l-Maârif, 1902.

